

אברהם ביק (שאולי): חולם ולוחם בעולם הרוח

דב שוורץ

אנשי שוליים בדרך כלל מעוררים עניין. לעיתים דווקא הם מלמדים על הכלל ועל המוסכמות שלו. היו דמויות לא מעטות שהזדהו עם הרעיון הציוני ועם תנופת העשייה של הציונות, אך יחסם של הציונים לדת הרתיע אותם משותפות מלאה, ועל כן הם ניצבו בשולי המחנה. לא פחות מעניינים הם אישים שהזדהו לחלוטין עם הרעיון והמנגנון הציוני בצורת שותפות לתנועה הציונית הדתית, אך דעותיהם היו יוצאות דופן וקיצוניות. לא אחת הם נתפסו כמוזרים וכתמהוניים. כזו הייתה דמותו הסגונית של הרב אברהם ביק (1913-1990). הוא התנווד בין התורות המשיחיות שספג בשיבת מרכז הרב, שבה הוסמך לרבנות, והאידאולוגיה הציונית הדתית מזה ובין שמאל דתי סוציאליסטי רדיקלי מזה.¹

אברהם ביק (שאולי) היה נצר לר' יעקב עמדין (1697-1776). אביו, שאול יששכר ביק, היה רב בערי אוקראינה, וכשהיה אברהם ביק בן ארבע עשרה היגרה המשפחה לארצות הברית. בהיותו כבן עשרים נשלח לארץ ללימודים תורניים. במשך שלוש שנים (1933-1935) למד בשיבת מרכז הרב בירושלים בהנהגתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (הראי"ה, 1865-1935), והיה במקביל מראשי "דת העבודה", ארגון סוציאליסטי דתי קיצוני, בארץ. באותה תקופה התקרב ביק לרב שמשון אהרן פולנסקי ("הרב

* ברצוני להודות לפרופ' רון מרגולין על הערותיו למאמר זה.
1. ראוי לציין שאני נוקט "שמאל" לא במובן הפוליטי אלא במובן החברתי. השמאל החברתי הוא בעל ערכים סוציאליסטיים, שנעמוד עליהם להלן בהרחבה. השמאל מעניק עדיפות וקדימות לערכים הסוציאליסטיים על פני ערכים אחרים. אומנם לעיתים מתלכדים השמאל הפוליטי והחברתי, אך אין זה חייב להיות כך. להלן אגדיר מהו שמאל דתי סוציאליסטי רדיקלי, ומהי ההבחנה בינו לבין השמאל הדתי הסוציאליסטי שאיננו קיצוני. כאשר אני נוקט "שמאל" לגבי ביק אני מתכוון לשתי משמעויות שהן אחת: (א) קדימות של ערכים סוציאליסטיים לערכים דתיים. וכמשתמע ממנה יש להיאבק בראש ובראשונה נגד דיכוי הפועל, ורק לאחר מכן על הפרהסיה הדתית של החברה הישראלית בתקופת היישוב ואחריה, בתקופת המדינה. (ב) העדפת השתייכותו של הפועל הדתי לארגון ההסתדרות החילוני ולא לסיעת המזרחי.

מטפליק", 1876-1948), ולימים היה שותף לההדרת כתביו. השקפותיו הסוציאליסטיות הרדיקליות החשידו את ביק בקרבה יתרה למפלגה הקומוניסטית של פלשתינה.

לאחר לימודיו בישיבה שב לארצות הברית, התגורר בברוקלין ועסק בעיתונאות. על החיים בארצות הברית כתב בספר דרשותיו שנדפס בשנת 1937, "במדבר האמריקאי ששם רגשי זכרון² נרמסים תחת גלגלי הרעש והמהומה המיכנית".³ ביק מתח ביקורת על המזרחי בארצות הברית. בהספד על סבו ר' יצחק ביק כתב: "הוא היה מגדולי התנועה הדתית לאומית, בתקופה הראשונה של המזרחי בזמן הר"י ריינס ז"ל, אבל כשבא לארצות הברית, ארץ האינטרסים, יצא מתחום התנועה המזרחית שנעשתה כאן מקום הפקר לכל פוחז וריק להתגדר".⁴ אברהם ביק היה עיתונאי עצמאי בשירותם של כתבי עת קומוניסטיים וסוציאליסטיים אחדים. בשנת 1945 הקים במנהטן את "המוסד לחינוך יהודי" (Institut far Yidisher Bildung), ולאחר זמן קצר נסגר המוסד. הייתה זו מעין ישיבה שבה למדו קורסים ברוח הסוציאליזם. בימי רדיפות הקומוניסטים בארצות הברית (1950-1956), שנקשרו בשמו של הסנטור ג'וזף מקארתי, נחקר ביק על קשריו עם הקומוניזם.⁵ בשנת 1953 לא הורשה להיכנס לקנדה בשל פעילותו הקומוניסטית.⁶ לבסוף עלה לארץ, ככל הנראה בשנות השישים, ודעותיו התמתנו.⁷ עם זאת אידאל הצדק החברתי המשיך להנחותו עד סוף ימיו, והוא צידד בעמדות של המרכז והשמאל הדתיים מהבחינה הפוליטית.

ביק נמנה במשך שנים רבות עם אנשי המחקר של מוסד הרב קוק;⁸ שם הוא ישב

2. כלומר זיכרון ארץ ישראל והפעילות למען יישובה מחדש.

3. הרב אברהם יהושע ביק, חזון התקופה, ניו יורק תרצ"ו, עמ' 90.

4. שם, עמ' 95.

5. אפשר שארגונים פרדקמוניסטיים מימנו את פעילותו של ביק. על פעילותו התוססת והרדיקלית של הרב ביק בארצות הברית בראשית שנות החמישים של המאה שעברה קיים חומר באתרי האינטרנט. ראו מאמרו של חיים רוטמן בתוך <https://ingeveb.org/blog/rediscovering-radical-rabbi-abraham-bick-at-the-site-of-the-former-institut-far-yidisher-bildung>. על העדות בוועדת החקירה, שבה סירב ביק לענות על חלק מהשאלות שנשאל, ראו <https://www.jta.org/1956/06/15/archive/rabbi-bick-appears-before-house-committee-on-un-american-activities>.

6. ראו <https://www.nytimes.com/1953/02/25/archives/canada-bars-u-s-rabbi-prevents-bicks-talk-at-toronto-red-dean.html>.

7. ראו י"י דינסטאג, "ביק, אברהם", בתוך י' רפאל וג' בתייהודה (עורכים), אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ו, ירושלים תשס"א, עמ' 147-148. וראו עוד M.B. Shapiro, "Rabbis and Communism", רשימה שנדפסה באתר שכתובתו <https://seforimblog.com/2008/03/rabbis-and-communism-by-marc-b/?print=print>.

8. על אופי המוסד ראו ח' זהר, מוסד הרב קוק: ראשיתו, מייסדיו, ראשיו, תנועת המזרחי – תרומתם לחקר הציונות הדתית וארץ ישראל, ירושלים תשס"ה.

וכתב רבים ממאמריו וספריו. הוא נישא, אך לא היו לו ילדים. ביק פרסם ספרים אחדים בסוגות מגוונות כמו דרשה, ביוגרפיה ומחשבת ישראל (פילוסופיה, קבלה וחסידות), ואף ההדיר ספרי קדמונים וכתב מאמרים רבים; אלה יצאו לאור בכתבי עת, בקבצים ובמאספים שאת רובם ניתן להגדיר כ"מחקר רבני".

שמו של ביק נקשר לא אחת לפולמוס. מהדורת ספרו האישי הנועז של ר' יעקב עמדין שהוציא ביק לאור בשנת 1979, "מגילת ספר", עוררה פולמוס חריף. בצד טענות של זיופים והעלמות מכוונות הציגו גורמים חרדים את ביק ככופר, בין השאר מפני שהיה מזכירו של הראי"ה.⁹ נוסף לכך נדחק ביק בין הרים גבוהים, מצד אחד אנשי האקדמיה ומצד שני אנשי המחקר הרבני החוץ-אוניברסיטאי, בשאלת שבתאותו של ר' יהונתן אייכשיץ (1764-1690).

אני מבקש לדון במאמר זה בהגותו של אברהם ביק ובתרומה שהרים לביסוס ההגות הציונית הדתית. בכוונתי להאיר היבטים אחדים מתוך יצירתו המגוונת של ביק על רקע האוריינטציה הציונית הדתית והסוציאליסטית שלו. כמובן, לא אוכל להקיף במסגרת של מאמר את מלוא הכתבים, שכן מדובר בעשרות רבות של פריטים ביבליוגרפיים. אולם אנתח אחדים מהם כביטוי לעוצמת היצירה של ביק והפרופיל הסגנוני של דמותו וכתבתו. מתוך כך בכוונתי לעמוד על שורשי התופעה של מחקר תורני שהצמיחה הציונות הדתית באמצעות ניתוח הגותו של ביק.

(א) הנחות כלליות

על אף התמורות בחייו ובהגותו ביק הוא בגדר הוגה שהגותו נעה סביב צירים מוגדרים במשך כל ימי חייו. אפשר להצביע על שורת הנחות יסוד תוכניות שהן בריח התיכון של רעיונותיו, ובמיוחד שתיים, הסוציאליזם והאידיאולוגיה הציונית הדתית. לאחר הצגת ההנחות הללו אדון בהגותו הסוציאליסטית, בתרומתו להבנת זווית הראייה הרבנית המודרנית של השבתאות, בדרשנותו, בדיון החלוצי שהציג בהגותו של הראי"ה ובדיונו על הגות הרב יוסף דוב סולובייצ'יק (1903-1993). אציג אפוא בקצרה את שני הצירים שסביבם מתגבשת גישתו הרעיונית של ביק.

סוציאליזם רדיקלי

החל משנות העשרים המוקדמות שלו, עת היה תלמיד מן המניין בישיבת מרכז הרב, השתייך ביק למחנה השמאל הדתי הסוציאליסטי הקיצוני. ההשתייכות

9. אברהם שמואל יהודה געשטעטנער, ספר מגילת פלסתר, מהדורה מורחבת, [מונסי] תשע"ד, עמ' רנד. וראו עקביא שמש, <https://seforimblog.com/2014/10/blog-pos-20>.

הייתה אידאולוגית במובהק, כדרכם של הסוציאליסטים בארץ באותו הזמן. רובם הגיעו ממזרח אירופה, ואמת המידה המרכזית של התפיסה הסוציאליסטית הייתה המרקסיזם.¹⁰ כאמור התנווד ביק בין קטבים שונים. בשיבת מרכז הרב טיפחו בראשית שנות השלושים את האידאל של "דגל ירושלים",¹¹ דהיינו את התפיסה שתלמידי חכמים הם המנהיגים הפוליטיים האותנטיים. לפי גישה זו על תלמידי החכמים לעמוד בראש המחנה ולהציע בפועל את התנועה הציונית לעבר הגאולה. בשמאל הדתי הסוציאליסטי טיפחו את החלום על שלטון הפועלים והגשמת הערכים הסוציאליסטיים כתנאי הכרחי להגשמת המטרות הדתיות. כפי שנראה להלן, ביק העריך באופן עמוק את הראייה מחד גיסא ואת קרל מרקס מאידך גיסא.

וכאן יש לברר: מהם יסודות הפרשנות של ביק לאידאולוגיה המרקסיסטית? אין ספק שכהוגה דתי אימץ ביק תפיסות מרוככות של המרקסיזם. מבחינתו מרקס ה"אותנטי" הוא אותו הוגה של כתבי השחרות, שביקש ליצור שיטה פילוסופית ושקיים שיח קונסטרוקטיבי עם ההגות ההגליאנית. ביק לא היה מקבל את פרשנותם של לואי אלטוסר (1918-1990), ז'אן בודרייר (1929-2007) וסטרוקטורליסטים צרפתים אחרים שדחו את מרקס המוקדם ("ההומניסטי") וראו בתאוריה הכלכלית החברתית החמורה את תרומתו המכרעת להבנת האדם ומהלך ההיסטוריה.¹² אדרבה, ביק וההוגים הדתיים האחרים ביקשו את הממדים ההומניסטיים של מרקס, אלה המציגים את האדם כסובייקט שהממד הכלכלי הוא רק אחד ההיבטים, חשוב ככל שיהיה, של הווייתו. יש חוקרים שהבחינו בפרשנות למרקס בין חומרנות "רכה", שעניינה שלילת הגורם המטאפיסי המופשט ("הרוח") כיסוד התהליך ההיסטורי, ובין חומרנות "קשה", הרואה בחומר הוויה סובסטנציאלית הקובעת את הממשות. ¹³ כהוגים מרקסיסטים דתיים נטה ביק כמובן למגמה המרוכבת של החומרנות. ניתנת האמת להיאמר: כשם שהושפע ביק עמוקות מהפילוסופיה המרקסיסטית כך הושפע גם מהגותו של הגל, שכידוע הייתה

10. ראו למשל I. Kolatt, "Zionist Marxism", in S. Avineri (ed.), *Varieties of Marxism*, The Hague 1977, pp. 270-227.

11. ראו את עדותו של הרב משה צבי נריה, שהרב צבי יהודה קוק הכניסו בסוד "דגל ירושלים" כשהגיע לישיבה: צלה בראלי, שחר אורו: הרב משהצבי נריה זצ"ל: פרקי ראשית מעמק הבכא הרוסי לראש גבעה בכפר הרואה, ירושלים תשס"ב, עמ' 82.

12. ראו S.B. Smith, "Althusser's Marxism without a Knowing Subject", *The American Political Science Review* 79 (1985), pp. 641-655; D. Ashley, "Marx and the Excess of the Signifier: Domination as Production and as Simulation", *Sociological Perspectives* 33 (1990), pp. 129-146.

13. ראו A.W. Gouldner, *The Dialectic of Ideology and Technology*, New York 1976. ראו עוד ר' סולומון וד' קלנר, "היגל ומרקס", בתוך א' כשר ו' לפין (עורכים), זרמים חדישים בפילוסופיה, תל אביב תשמ"ה, ב, עמ' 276-301.

ממקורותיו החשובים של מרקס. הוא היה משוכנע שהדיאלקטיקה של ההיסטוריה איננה מתמצית במטריאליזם הדיאלקטי.

ביק לא היה שותף לרתיעה של מרקס מהמיסטיקציה של הרוח בהגותו של הגל. מבחינתו תורת ישראל היא גורם מנווט של המטריאליזם הדיאלקטי לא פחות ואף יותר מאשר הכוחות החברתיים הכלכליים. זאת ועוד: מתוך פועלו של ביק ניכר, שהוא ראה את רוח התקופה בממדים היצירתיים השונים שלה. לא רק הפילוסופיה או ההיסטוריה מבטאת את ה"רוח" (Geist), אלא גם האסתטיקה והאידאולוגיה הפוליטית. אומנם הוא היה שותף לביקורת המרקסיסטית על הגל בכך שזה רואה את האדם כמונע בידי הרוח בלבד. אולם כהוגה דתי ראה את המטריאליזם רק כאחד מן הביטויים של האדם ושל החיים האנושיים הממשיים.

ברוח זו נטה ביק לתעד רעיונות וביוגרפיות של אנשים שהרימו תרומות לעיצוב אופי התקופה מהיבטיה השונים, והדגיש את תרומתם למשנת הצדק החברתי. הוא כתב על הרעיונות והזרמים הסוציאליסטיים היהודיים הדתיים בראשיתם. הוא סקר את פועלם של משוררים של הציונות הדתית.¹⁴ הוא הציג אוספי מובאות מתוך דבריהם של המנהיגים הרוחניים של הציונות הדתית ושל היהדות הדתית בכלל,¹⁵ וכן הלאה.

אתן דוגמה. ספרו של ביק "הגות במחשבת ישראל המקורית: מסות ופרקים מכתבי רבנים והוגי דעות במאה האחרונה" (1983), שעוד נידרש אליו להלן, כולל פרקים מתוך כתבי יוצרים מכל הזרמים. בהקדמת החיבור כתב:

אין לך בעייה אנושית כללית או יהדותית שאישי תורה ואמונה לא טיפלו בה: האהבה והשנאה, המלחמה והשלום, המוסר האינדיבידואלי והצדק החברתי, בעיות רוח ונפש, המדע הביולוגי והפסיכולוגי, החיים והמוות, העם ומולדתו. נושאים אחרים דומים לאלה כולם נכנסו בחוג־ראיתם של גדולי מחשבת היהדות. כל אותן הבעיות מקורן בערכי תורה ומושגי יהדות.¹⁶

האוריינטציה ההגליאנית עיצבה את תפיסתו של ביק, שרוח המקורות היהודיים ("ערכי התורה ומושגי היהדות") מניעה את המדעים, הרעיונות והיצירה של התקופה.

14. ביק, "משוררים במחנה המזרחי", שרגאי ב (תשמ"ה), עמ' 164-170. הוא סקר את תולדות חייהם ופועלם של ארבעה משוררים: אליעזר לאדיר, נתן שטוקהאמר, חיים סמיאטיצקי ואהרן ארליך.

15. ביק (שאויל), "אורחות יושר: לקט כתבים מאישי הציונות הדתית ותנועת תורה ועבודה על הצדק החברתי", בתוך י' רפאל ו' ש' שרגאי (עורכים), ספר הציונות הדתית: עיונים, מאמרים, רשימות, תעודות, ירושלים תשל"ז, א, עמ' 265-314; הנ"ל, "גדולי תורה במחנה הציוני: עיונים במשנתם", שרגאי ב (תשמ"ה), עמ' 275-358.

16. הגות במחשבת ישראל המקורית, ירושלים תשמ"ג, עמ' i.

רוח המקורות אף יוצרת את רעיון הצדק החברתי. מבחינה מסוימת הייתה זו הגישה המקובלת בהגות הציונית הדתית הסוציאליסטית. לפיכך נבר ביק בסוגות השונות של היצירה היהודית לדורותיה, ולא הצטמצם לתחומים מוגדרים כמו שעשו זאת למשל אנשי הפועל המזרחי והקיבוץ הדתי מאיר שמעון גשורי (1897-1977, מוסיקה) או דב רפל (1916-2003, חינוך). המתודה של גישת ביק הייתה, שהוא ביקש את עקבות הסוציאליזם בחיבורים השונים שתיאר וניתח, כשם שביקש את עקבות הדתיות הלאומית בחיבורים אלה.

מבחינתו ברור שרוח היהדות אחת היא, וערכיה אחידים אף הם, ושזורים בערכי הסוציאליזם. גישה זו אפיינה את הגותו עד סוף ימיו. להלן אברר לעומק את הסוציאליזם הדתי הרדיקלי של ביק הצעיר ואת ההשקפות המתונות של צדק חברתי שאימץ בהמשך. בשלב זה אעיר, שהסוציאליזם היה מעין "צורת הסתכלות", פרספקטיבה שאפיינה את ביק לאורך כל ימיו. בדמותו ובהגותו הסוציאליזם משולב באידאולוגיה הציונית הדתית, וזו משולבת במחקר תורני מדעי.

מחקר ואפולוגטיקה

למפעל זה של ביק היה היבט פולמוסי מלבד ההיבט הענייני הפילוסופי הצרוף. ביק נמנה עם החבורה שהתרכז סביב בית ההוצאה לאור מוסד הרב קוק, ועסקה בתיעודו וטיפוחו של הרעיון הציוני הדתי. שני מאפיינים לקבוצה זו:

(א) הגנה על הרעיון הציוני הדתי. קבוצה זו נבנתה מאפולוגטיקנים שהגנו על הלגיטימיות של ההגות הציונית הדתית.

(ב) הפקת מחקר תורני. קבוצה זו עסקה במחקר המתחרה במחקר האקדמי המקובל בכך שהוא מקבל את ההתגלות האלוהית כעובדה ומכבד את הסמכות הרבנית.

חבריה פרסמו את כתביהם בהוצאה זו, וחלקם היו בעלי משרות ועמדות במוסד. בין חברי הקבוצה יצוינו: יהודה ליב מימון (פישמן, 1875-1962), המייסד; יצחק רפאל (ורפל, 1914-1999), חתנו וממשיכו כמנהל המוסד; רעייתו, בתו של הרב מימון גאולה בתייהודה (1917-2017); שלמה זלמן שרגאי (1898-1995); שמואל הכהן ויינגרטן (1899-1987); שמואל שפרבר (1905-1985); ישעיהו ברנשטיין (1902-1987); אברהם חן (1878-1957); וישראל ויינשטוק (1909-1980). קבוצה זו בחלקה הגדול שמה לה למטרה להגן על הציונות הדתית ועל האידאולוגיה שלה. יצחק רפאל, למשל, התאמץ להראות, שבניגוד לתדמית של החסידות כרודפת הציונות היו אדמו"רים שתמכו ברעיון הציוני. שלמה זלמן שרגאי כינס מאמרים רבים שבהם התפלמס עם מתנגדי הציונות הדתית מהמחנה האורתודוקסי הלא-ציוני (החרדי). שמואל הכהן ויינגרטן חשף את זיופם של מכתבים נגד הציונות. חלק מהאנשים הנזכרים כאן היו עובדי מוסד הרב קוק, וחלקם פרסמו בו בקביעות את עבודותיהם. אסף ידידיה עמד על ההיבטים

האידאולוגיים של קבוצה זו.¹⁷ בין השאר מנה את החתירה לאחדות המחתה הדתי, וכפי שהראיתי באריכות בספריי עקרון האחדות נתפס כעיקרון מטאפיסי מכונן בהגות הציונית הדתית.¹⁸

הקבוצה עמדה גם מאחורי כתב העת "סיני" וקובצי מאמרים בסוגיות או באישים ממוקדים (קובצי רש"י, רמב"ם וכדומה) שנועדו להציג באופן פרדוקסלי מחקר אובייקטיבי אך מכבד ומסתמך על סמכות ההתגלות. ידידיה ציין אל נכון, כי "עם רמתם הנאותה של המאמרים שהתפרסמו בו וחיבתם של כתבי היד שראו אור לראשונה במסגרתו, התפרש כתב העת על תחומים רבים ומגוונים והכיל בתוכו דרכים שונות של כתיבה תורנית, דבר שלא אפשר לו לפרוץ מעבר ליומרתו הראשונית – לשמש בימה ספרותית לסוגות השונות של הכתיבה התורנית, ליהדות הדתית-הלאומית, לעבר התפקיד של מוביל אסכולה מחקרית אורתודוקסית, כמו שהיו רוצים מקצת הכותבים בו".¹⁹ ידידיה עמד על כך, שאנשי אקדמיה בארץ כמו מרצים באוניברסיטה העברית פרסמו ב"סיני" כפעם בפעם. לימים פרסמו בו גם חוקרים שלא נמנו עם האורתודוקסייה, כמו משה אידל ויוסף דן. אולם לחבורת החוקרים התורניים שהתקבצה סביבו הייתה זו הבימה המחקרית הכמעט יחידה לעבודותיהם.

למעשה נבע המחקר התורני מעומק האידאולוגיה הציונית הדתית. הציונות הדתית ביקשה ליצור אדם דתי חדש, שאחד ממאפייניו הוא מעורבות במדעי הרוח והתורבות. התנועה ביקשה להוכיח שאפשר ליצור מחקר תורני שיעמוד בקנה מידה אקדמי, ושיוכיח את היכולת להקים דמות של מדען דתי. לכן במחקריהם של קבוצת האנשים שהצגנו קודם נמצא כמעט תמיד את הזיקה לרעיון הציוני הדתי. גם כאשר חברי הקבוצה כתבו על אישים שהזהות הפוליטית והאידאולוגית שלהם הייתה שונה, הם תמיד הדגישו בדמותם ובמשנתם את אהבת ארץ ישראל, דחיית הגלות, החתירה לתיקון וכדומה.

דרכו של המחקר התורני בארץ לא הייתה קלה. להלן דברים עוקצניים שכתב ב"כנסת" פישל לחובר (1883-1947) על קבצים שיצאו לאור בשנת תש"א:

17. ראו א' ידידיה, ביקורת מבוקרת: אלטרנטיבות אורתודוקסיות ל"מדע היהדות" 1873-1956, ירושלים תשע"ג, עמ' 337-343. אחד מראשי המכון לציונות דתית במוסד הרב קוק לזכרו של הרב מימון (פישמן) היה ישעיהו ביק, נצר למשפחתו של אברהם ביק (בן דוד שלישי של אברהם). ישעיהו ביק, שהיה מראשי המזרחי בארצות הברית ולאחר מכן בארץ, כיהן כראש המכון בשנים 1983-2004. בנו של ישעיהו ביק הוא הרב עזרא ביק, המכהן כר"מ בשיבת הר עציון באלון שבות. אני מודה לו על הערותיו.

18. ראו למשל אמונה על פרשת דרכים: בין רעיון למעשה בציונות הדתית, תל אביב תשנ"ו.

19. ביקורת מבוקרת, עמ' 341.

הקבצים התורניים-מדעיים "ספר רש"י" ו"רבי יהודה הלוי", שיצאו בעריכת הרב יהודה לייב הכהן פישמן (הוצאת "מוסד הרב קוק", ירושלים תש"א), שיש בהם מחקרים הגונים ולקוטים טובים וילקוטים שלמים וציונימקורות חשובים (ב"ספר רש"י"), יש בהם גם ערבוב מצד אחד של תורה ומדע – ואם ההערצה לר' יהודה הלוי ולתורתו אינה מן השפה ולחוץ אפשר היה ללמוד מהם, כי תורה לחוד ומדע לחוד – ומצד שני של תורה או מדע ושיחת (כך!) של תלמיד-יחכמים. יש מי שעומד כאן במחקר מדעי ובוחן ושוקל את הדבר מכל צד, ואגב גררא הוא בא לתרץ קושיית התוספות, ואף מכניס לדברים פלפולים של האחרונים, ויש מי שמפסיק פתאום את משנתו המדעית או התורנית, או המדעית-תורנית, ושח בינתים שיחה נאה, וקופץ מענין לענין, ופוסק הלכות במשניות גדולות וחמורות כשהוא עומד על רגל אחת. וזה הגורם, שמאמרים גדולים, ואף ספרים שלמים, הניתנים במאספים האלה, אינם מכילים בכל-זאת הרבה. ויש כאן דברים הניתנים לא מתן א' בלבד, אלא מתן ב' ויותר. דבר אחד או צד אחד בפירושו רש"י נדרש כל צרכו עלידי חכם אחד, והוא מאריך בזה, ומביא דוגמאות רבות, ובא חכם אחר או רב אחד, וחוזר בענין זה לנקודה הראשונה, וחושף את זרועו ומראה אף הוא את כחו בחקירה או בפלפול. והעורך אף אינו ממיין את הדברים ואינו נותן סדר למשנה.²⁰

המאבק של הציונות הדתית להכרה ביישוב ובמדינה הצעירה התבטא לא רק בחלוציות ובהתיישבות, אלא גם בניסיון להעמדת אלטרנטיבה למחקר האקדמי. ביק השתייך הן לאפולוגטיקנים של הרעיון הציוני הדתי הן לקבוצת החוקרים התורניים שהתאמצו להעמיד טיפוס חדש של מחקר, שכאמור הוא פרדוקסלי.

כיצד התערבה האידאולוגיה ביצירותיה הספרותיות? ניתן דוגמה נוספת מהחיבור "הגות במחשבת ישראל המקורית". חיבור זה פתח בפסקאות מתוך יצירתו של פרשן המקרא ר' מאיר לייבוש מלבים וסיים בכתבי מנהיג חסידות חב"ד רבי מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ'. והנה בתוך הפרקים הרבים מובאים דברים מאת קברניטיה הרוחניים של הציונות הדתית כמו הרב יצחק יעקב ריינס, ר' זאב יעבץ, ר' נחמיה צבי נובל, הראי"ה קוק, הרב יוסף דוב סולובייצ'יק, הרב מאיר בר אילן (ברלין), הרב משה אביגדור עמיאל, הרב בן ציון מאיר חי עזיאל והרב אלימלך בר שאול. כן הביא ביק מדברי חובבי ציון. בצידם הביא הוגים כמו הרמן כהן וזהב והרב יחזקאל סרנה ראש ישיבת חברון מזה. מבחינה מסוימת ההגות הציונית הדתית היא חוט שדרה סמוי של "הגות במחשבת ישראל המקורית", שדברי ההוגים האחרים שזורים סביבה. בין דבריה

20. פ' לחובר, "הספרות העברית בשנת תש"א", כנסת דברי סופרים לזכר ח"נ ביאליק, ז (תש"ב), עמ' 436.

המובהקים של התנועה הציונית הדתית שובצו פילוסופים והוגים אחרים. נקל להבין שחיבור זה, שיצא בהוצאת מוסד הרב קוק, נועד להציג את ההגות הציונית הדתית כלגיטימית ברצף ההגות היהודית. דרך הסיווג והמיון של "הגות במחשבת ישראל המקורית" משקפת עבודות אחרות של ביק.

ביק אף נטל חלק במחקר תורני. הביטוי הקלסי לכך היו עבודותיו על ר' יעקב עמדין ועל מעורבותו בפולמוס על השפעת השבתאות. לכך יש לשייך גם את הטקסטים של עמדין שהוציא ביק לאור. נוסף לכך פרסם ביק מאמרים רבים במסגרות התורניות המחקריות למיניהן, כמו כתב העת של מוסד הרב קוק "סיני" וקובצי "שרגא" לחקר הציונות הדתית.

(ב) משמאל לרדיקליזם: ביק המוקדם

אפתח בתפיסה הסוציאליסטית הקיצונית של ביק במחצית הראשונה של שנות השלושים של המאה ה-20. לשם כך יש להציע בירור מושגי שעדיין לא נעשה עד כה. כאמור לעיל, בצעירותו השתייך ביק לשמאל הדתי הסוציאליסטי הרדיקלי, ולימים התמתן. תחילה אבקש להציג את עיקריה של תפיסת שמאל סוציאליסטי דתי בארץ בעשור השלישי של המאה ה-20, שבו פעל ביק, על רקע תולדות היישוב והבית הלאומי. לאחר מכן אתחקה אחרי הגותו של ביק במרקם רעיוני זה.

מן הראוי להבחין בין "שמאל סוציאליסטי דתי" ובין "שמאל סוציאליסטי דתי רדיקלי", שבו תמך ביק. ההבחנה העובדתית פשוטה לכאורה: השמאל הסוציאליסטי הדתי מצא לו בית, גם אם מתוך זיקה למוסדות נוספים של היישוב, בפועל המזרחי. בין כסיעה (אופוזיציונית) בצד מזרחי ובין כסיעה דתית בהסתדרות הכללית של העובדים היה זה הפועל המזרחי השמאלי. אדרבה, המאבק של הפועל המזרחי השמאלי כפי שנראה להלן היה להיקרא "הפועל המזרחי" האוטנטי. לעומתו השמאל הסוציאליסטי הדתי הרדיקלי לא ראה עצמו כחלק אינטגרלי של ארגון הפועלים הדתי. ההבחנה הרעיונית מסובכת הרבה יותר מזו הפוליטית. הטיעונים האידאולוגיים לא היו חדשים, ונראה שחסר במישור הרעיוני נמצא באקלים החברתי, הפוליטי והתרבותי של הנפשות הפועלות בראשית שנות השלושים של המאה ה-20. אף על פי כן אעשה מאמץ להציג את העמדות באופן שהקורא יבין מדוע לא היה השמאל הציוני הדתי הסוציאליסטי, דהיינו הענף המיליטנטי של הפועל המזרחי, רדיקלי די הצורך לביק ולחבורתו.

מה היו אפוא יסודותיו האידאולוגיים של השמאל הדתי הסוציאליסטי הרדיקלי, ובמה התבטאה הקצנתו? בשלב ראשון אציג את המאפיינים הרעיוניים של הזרוע השמאלית של הפועל המזרחי, אף זו משימה לא פשוטה, ולאחר מכן את עקרונות השמאל הסוציאליסטי הדתי הרדיקלי.

ורביעית, בשנת 1933 התגבשה האידאולוגיה של השומר הצעיר, שלפיה הדיאלקטיקה ההיסטורית תוביל בסופו של דבר לשלטון הפרולטריון. במילים אחרות, כינון המדינה עתיד להוביל לשלטון הפועלים, ולפיכך המדינה תהיה דרלאומית.⁵² ההשפעה של התפתחות זו על הסוציאליסטים הרדיקליים הדתיים עדיין טעונה מחקר. השמאל הדתי הסוציאליסטי הרדיקלי, שלא מצא את מקומו בפועל המזרחי, התהווה מיוצאי החלוץ המזרחי בפולין. אנשיו לא היו שווי נפש ביחס לאירועים של המחצית הראשונה של שנות השלושים ביישוב. ביק היה פעיל קיצוני, והאירועים שצוינו והעמדות של הפועל המזרחי הטרידו אותו.

לשמאל הדתי הסוציאליסטי הרדיקלי בראשית שנות השלושים היו השקפות אחדות מוצקות, שלא היו בהכרח נחלת כל אנשי הפועל המזרחי, אף לא של ה"שמאלנים" שבהם. ביניהן ניתן למנות השקפות אלה:

(א) שוויון כעיקרון כללי (ולא רק בקבוצות). הניסיון להקמת קומונות בערים נכשל, שכן הפועלים המקצועיים סירבו להכניס את משכורתם לקופה משותפת. יתר על כן, הרוב המוחלט של מנהיגי הפועלים עברו לערים ובמיוחד לתל אביב.⁵³ מנהיגים דתיים עברו גם לירושלים. אף על פי כן לא נואש השמאל הדתי הרדיקלי מחתירה להגשמת השיתופיות.

(ב) אינטרנציונל, כלומר חבירה לפועלים ברמה הבינלאומית. חבירה זו כוללת גם מחוות כמו חגיגת אחד במאי ופעולות מחאה. לעומת זאת הפועל המזרחי הסתייג מחבירה לפרולטריון הבינלאומי.⁵⁴

(ג) חבירה מלאה לפועל החילוני בארץ. כשם שהמעמד המנצל מורכב מחבירה של חילונים ודתיים, כך שומה על המעמד הפרולטרני להתאחד ללא הבחנה של דת. (ד) דחיית פשרה כלשהי לגבי הסעיף הקודם כפי שנעשה בהסכמי הפועל המזרחי וההסתדרות.

(ה) קבלת תפיסת העולם המרקסיסטית למעט ראיית המטריאליזם ככוח יחיד המניע את ההיסטוריה.

השמאל הדתי הרדיקלי סבר, שכל עוד פועלים מדוכאים ומנוצלים ואפילו במעט, לא ניתן להגשים את המטרות הציוניות הדתיות האחרות. על כן יש להעניק קדימות למאבק החברתי על פני המאבק הדתי, ולהשתמש כמעט בכל האמצעים למאבק זה. בכך היו הקיצוניים נבדלים מהשמאל הדתי הרגיל.

52. ראו למשל ד' זית, ציונות בדרכי שלום: דרכו הרעיונית-פוליטית של "השומר הצעיר", 1927-1947, גבעת חביבה ותל אביב תשמ"ה.

53. שפירא, עילית ללא ממשיכים (לעיל הערה 39), עמ' 32.

54. ראו שלמון, "שילוב הסוציאליזם עם הדת", עמ' 344.

לבסוף היה גורם פילוסופי ואידאולוגי, שאי אפשר היה להתעלם ממנו. הפועל המזרחי, שמאלי כימני, חשש מטשטוש דמותו של היחיד ומגריסתו על פי התאוריות המרקסיסטיות. במידה רבה ראו בכך חברי הארגון בעיה דתית, ועל כן רבים מהמאמרים של קברניטיו פתחו בחשיבות הקיומית של מעמד היחיד. יוסף שלמון סיכם גישה זו:

הביקורת שמתח הפועל-המזרחי [על הדטרמיניזם המרקסיסטי] קבעה כי האדם הוא יחיד בטרם היותו חלק מציבור, חברה או מעמד. היחיד אינו מעוצב ואינו פועל מכוחו של הקיבוץ המעמדי אלא הוא שמתנה אותו. הכרתו הסוציאליסטית של הפועל אינה אוטומאטית "בתור מחויב המציאות", אלא היא פועל יוצא של שכנוע, של "המוסריות האישית" [...] מטיעון זה יצא הפועל-המזרחי לתבוע סוציאליזם וולונטארי, אפוליטי, המשפיע בדרכים של שכנוע ודוגמה אישית.⁵⁵

לעומת זאת סבר השמאל הרדיקלי, שהתהליכים המובילים לניצחון הפרולטריון הם קבועים, ושזורים באופן פרדוקסלי בתהליכי התחייה הלאומית. הפרדוקס הוא שהאינטרנציונל דחה את הלאומיות או לפחות היה במתח עימה,⁵⁶ אך השמאל הדתי הקיצוני סבר שניצחון הפרולטריון יבוא בד בבד עם גאולת ישראל.

ביק ההוגה

כאמור נמנה ביק הצעיר עם השמאל הדתי הסוציאליסטי הרדיקלי. כששב לארצות הברית המשיך בפעילותו הסוציאליסטית הקיצונית. לימים היה לסוציאליסט מתון. משעלה לארץ באופן סופי התגורר בירושלים והצטרף לחבורת החוקרים התורניים של מוסד הרב קוק מתוך שמירה על אינדיבידואליזם ובדידות שאפיינו אותו. אף על פי כן לא עזבו אותו בעיות הזהות של הסוציאליזם הדתי במשך כל ימי חייו, והן התבטאו ביצירתו הפורייה לאורך השנים. הוא נמנה עם ההוגים האורתודוקסים שהצדק החברתי היה לחוט השדרה של הגותם.⁵⁷

תפיסתו הסוציאליסטית של ביק קיבלה ביטוי מרוכז בחיבורים אחדים שנכתבו במהלך השנים בידיש ובעברית, וביניהם גרונט-פרינציפן פון רעליגיעזן סאציאליזם (1938);⁵⁸ קעמפער און היטער: די סאציאל-עטישע אידעע אין דער יידישער

55. שלמון, שם, עמ' 345.

56. סוגיה זו נחקרה באינטנסיביות. ראו למשל J.A. Petrus, "Marx and Engels on the National Question", *The Journal of Politics* 33 (1971), pp. 797-824; M. Kasprzak, "To Reject or Not to Reject Nationalism: Debating Marx and Engels' Struggles with Nationalism, 1840s-1880s", *Nationalities Papers* 40 (2012), pp. 585-606. וראו להלן.

57. ראו י' לונדין, דת, חברה וכלכלה: הוגים דתיים וזרמים כלכליים-חברתיים – המקרה של האורתודוקסיה היהודית במאה העשרים, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד.

58. לספר כתבו הקדמה יצחק נחמן שטיינברג (1888-1957), טריטוריאליסט שהיה בעברו קומיסר

רעליגיעזער ליטעראטור און לעבן (1940);⁵⁹ וועקער און קעמפער: אמעריקאנער יידן אין קאמף קעגן שקלאפעריי, 1848-1865 (1955); מראש צורים – מתקני חברה על טהרת הקודש: שלשלת היוחסין של אבות הסוציאליזם (1972); נצר משרשיו: מוצאו ועולמו היהודי של קארל מארקס (1984). כל החיבורים הללו התאפיינו ברתימת הספרות המקראית והתלמודית כתמיכה לרעיונות הסוציאליסטיים.

"נצר משרשיו" הוא ספר "סנגוריה" שכתב ביק על מרקס, ובו הדגיש את שורשיו היהודיים של ההוגה הגדול. על כן נדון ברעיונותיו להלן. נבחן כעת את ההיבטים השונים של הסוציאליזם הדתי נוסח ביק.

"דת ועבודה"

כחמישים שנה לאחר ייסוד "דת ועבודה" בארץ כתב ביק דברים קצרים על הארגון.⁶⁰ מה הייתה זווית הראייה שלו, ומהן התובנות שהגיע אליהן על ארגון קיצוני זה? מבין השורות של תיאורו הרטרנספקטיבי והנוסטלגי במידת מה של ביק עולה, שארגון זה קם בשנת 1929 כתוצאה מחוסר נחת. רושם זה עולה כבר מתוך שמו של הארגון. "דת ועבודה" הייתה הסיסמה של הפועל המזרחי עם ייסודו, בשנת 1922. עד מהרה תפסה "תורה ועבודה" את מקומה של "דת ועבודה". הבחירה בכינוי זה מעידה לכאורה על המגמה של המייסדים לשוב לרוח המקורית של הפועל המזרחי.

מה היה הרקע לייסוד "דת ועבודה"? ויכוח פנימי קשה התעורר בפועל המזרחי בארץ ישראל, וזה גרם בסופו של דבר לפילוג בשנת 1924. הגורם לוויכוח היה תחושה של אנשי הפועל המזרחי בדבר חוסר רגישות שהפגין המזרחי ביחס לתנועת הפועלים הדתית ולבעיותיו של הפועל הדתי. נוסף לכך נחלקו הדעות בשאלה עד כמה יש להקצין את מאבק הפועל על מעמדו ונגד ניצולו. הפיצול בזהות נבע מההיטלטלות בין המשקל של הדתיות למשקל של הסוציאליזם והצדק החברתי. השאלה הייתה, מהו הגורם העדיף בעת הזאת, האם המאבק על הדתיות שניהל המזרחי או המאבק על מעמד הפועל שניהלה ההסתדרות. פלג ה"שמאל" בפועל המזרחי החליט להצטרף להסתדרות הפועלים הכללית, בעוד ה"ימין" דבק בהקמת הסתדרות פועלים דתית כחלק אינטגרלי של המזרחי, הסתדרות שתאגד את המזרחי הצעיר ואת הפועל המזרחי. האיחוד מחדש הושג לבסוף בשנת 1928 מתוך פשרה: מצד אחד חזר הפועל המזרחי לחיק התנועה-האם, ומצד שני התקשר עם ההסתדרות הכללית בהסכמי עבודה

ברוסיה הסובייטית ובעת צאת הספר לאור שהה בלונדון, והסופר והמשורר היידי אליהו חיים אלמי (1892-1963).

59. אף לספר זה כתב הקדמה י"נ שטיינברג.

60. ביק, "דת ועבודה": זרם שמאלי בציונות הדתית", בתוך מ' אליאב וי' רפאל (עורכים), ספר שרגאי: פרקים בחקר הציונות הדתית והעליה לארץ-ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 127-131.

ובקופת החולים. האקטיביזם של הפועל המזרחי מול הדרך הפוליטית של המזרחי גרם לתסיסה מתמדת מעל פני השטח ומתחתיהם. בראשית שנות השלושים שוב נעשו ניסיונות מצד הפועל המזרחי להתנתק מהתנועה-האם, אך הם לא התממשו. המהלך המרדני של אנשי השמאל בפועל המזרחי הניע גם פעילים בחו"ל להתנתק מהמזרחי. הדי המאבק סחפו גם את אירופה. בשנת 1925 פרש מהפועל המזרחי פנחס וסרמן (1906-1942), איש החלוץ המזרחי בפולין, והקים ארגון דתי-סוציאליסטי מתחרה, וזה העמיד סניפים אחדים בפולין. בארגון תמך אף הלל צייטלין.⁶¹ תחילה חבר הארגון של וסרמן לפלג השמאלי של הפועל המזרחי בארץ ישראל שהצטרף להסתדרות. המזרחי בפולין נאבק בארגון החדש, שהיה בקשר עם הזרוע השמאלית של הפועל המזרחי בארץ.

הפשרה שהושגה בעקבות פעילותו של שמואל חיים לנדוי (שח"ל) נתפסה בעיני חברי הארגון כשיבה למזרחי, ומהלך זה יצר מרידות אצל פעילים בחו"ל, ובמיוחד בפולין. "דת ועבודה" התנגדה לאיחוד של הפועל המזרחי. כתב ביק כחמישים שנה אחרי ייסוד "דת ועבודה":

בינתיים אותה הקרע במחנה "הפועל המזרחי" בארץ ישראל, בהשפעת מנהיג תנועת "תורה ועבודה" רבי שמואל חיים לנדוי ז"ל, חזרו מנהיגי התנועה הרב ישעיה שפירא, ישעיה ברנשטיין, נחמיה עמינח ואחרים לחיק התנועה. כתוצאה מאיחוד המחנה בארץ-ישראל חוסל סניף "השמאלניים" בווארשה ומרכזם הועבר ללודז'. וואסרמאן הוסיף לפעול ולעסוק במשנת הסוציאליזם הדתי בווארשה והצליח לרכז סביבו כמה מפעילי תנועת "פועלי אגודת ישראל". ובשנת תרפ"ז (1927) הוקם מחדש סניף סוציאליסטי-דתי בווארשה.⁶²

ביק הצעיר הצטרף לתנועה זו. האוריינטציה השמאלית הקיצונית שלה ניכרה במצע. הסוציאליזם הדתי במיוחד בגילומו של הפועל המזרחי שלל מאבק מעמדות, והתמקד בעיקר בצדק החברתי.⁶³ לעומת זאת תקף המצע של "דת ועבודה" את הבורגנות ואת היחס הלא צודק שבין הקפיטליסט לפועל.⁶⁴ המצע של התנועה הצעירה טען במישור ה"חיובי", שתורת ישראל הולמת את השוויון המעמדי ואת זכויות העובד. ביק תיאר את עקרונות מניפסט התנועה בדברים אלה:

61. י' אליחי, תנועת המזרחי בפולין 1916-1927, תל אביב תשנ"ג, עמ' 214.

62. ביק, דת ועבודה, עמ' 128.

63. ראו למשל נ' עמינח, תנועת עבודה דתית, ירושלים תרצ"א; א' פישמן (מהדיר), הפועל המזרחי 1921-1935 (לעיל הערה 42); הנ"ל, "שני אתוסים דתיים בהתפתחות רעיון 'תורה ועבודה'", בשבילי התחייה ב (תשמ"ז), עמ' 133-140; שלמון, שילוב הסוציאליזם עם הדת (לעיל הערה 54), עמ' 340-352.

64. ראו S. Lukes, *Marxism and Morality*, Oxford 1985, pp. 48-70.

ה"קוליקורא" פנה לפרולטריון הדתי להתרחק ממפלגות פועלים יהודיות מטריאליסטיות ("בונד" ו"פועלי ציון") המסלפות את תורת ישראל, כאילו היא נוגדת את מושגי הצדק והמוסר ואת ההגנה על זכויות העובדים. ב"קול קורא" זה הותקפו גם המפלגות הדתיות האזרחיות והבורגניות שברחוב היהודי, האדוקים רק בקיום המצוות שבין אדם למקום, ומתעלמים ממצוות בין אדם לחברו, עלידי כך השרישו הנחה מוטעית שדת ישראל והצדק החברתי הם שני דברים הסותרים זה את זה, בעוד שבאמת התריעו נביאי ישראל נגד העושים והמנצלים ולחמו בעושי דלים ורוצצי אביונים.⁶⁵

כמעט במילים אלה בדיוק תיאר גשורי (1897-1977) את רוח הקול קורא.⁶⁶ בדגם של השמאל הדתי בארץ, שחבר להסתדרות הכללית, אף "דת ועבודה" ביקשו לחבור לארגוני הסוציאליסטים הדתיים הנוצריים ולייסד אינטרנציונל חדש, הסתדרות פועלים בינלאומית ודתית. הארגון אף החל בהתקשרויות עם הוגים סוציאליסטים דתיים נוצריים כדי להגשים מטרה זו.

בשנת 1933 יזם ביק הקמת סניף של "דת ועבודה" בירושלים. שנתיים לאחר מכן התקיימה ועידת היסוד של התנועה "דת ועבודה", והיא קראה להצטרף להסתדרות העובדים הכללית. הענף ה"ימני" של הפועל המזרחי מתח ביקורות על התנועה בעיתונו "נתיבה". ושוב, במבט לאחור כתב ביק:

ניתן לומר, שהזרם הסוציאליסטי-יהודי היה בבחינת קקיון דיונה שצץ וחלף. נושאי דגל הזרם – מהם חובשי בית-המדרש ותלמידי חכמים וחלוצים, ידעו לקיים "עת לרדוף", אבל לא הגיעו בתנועתם לגיל בינה ולא לגיל עצה. "דת ועבודה" היתה למעין אפיזודה חולפת בתולדות הציונות הדתית.⁶⁷

מבין הדברים ניכרת התפנית של ביק במשך השנים. הוא התייחס להוויית התנועה בביקורת מרומזת, כתנועה לעומתית. הביטוי שנקט, "עת לרדוף",⁶⁸ מבטא את החתירה אחר הרעיון והמבנה אך גם את הרדוף, שרעיונותיו הרדיקליים והאנרכיסטיים

65. ביק, דת ועבודה, עמ' 129.

66. מאיר שמעון גשורי, "וואסרמאן, פינחס", בתוך אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ב, ירושלים תש"ך, עמ' 180.

67. ביק, דת ועבודה (לעיל הערה 60), עמ' 131.

68. ביק מביא את "עת לרדוף" כציטוט ככל הנראה על פי קהלת ג, ב-ט. לשון זו מופיעה בכתבי פולמוס, ומן הסתם מתוכם שאב ביק. ראו למשל א"ל פלדמן, "תשובות חכמי ברצלונה וקטלוניה בענין מיסים וארגוניות ודינא דמלכותא דינא", בתוך מ' הרשור (עורך), גנוזות: קובץ עת לגנוזות ראשונים, א, ירושלים שד"מ"ת, עמ' פד. כן מופיע הביטוי בהשלמות לספר מנחת קנאות של אבא מארי הירחי, קכב.

איימו לערער את יסודות הציונות הדתית המתונה מתוכה. באופן כזה תיאר ביק ברטרנספקטיבה את "דת ועבודה" ואת עיקרי רעיונותיו.

(ג) חיבורים סוציאליסטיים

תנועת "דת ועבודה" פסקה לפעול עם בוא השואה. ביק המשיך בפעילותו בארצות הברית, אך אין הדים לפעילות רדיקלית שלו לאחר שעלה לארץ. במשך השנים הוא לא פסק מלהגות במקומו של הסוציאליזם השורשי בהשקפת העולם הציונית הדתית. את רעיונותיו על הסוציאליזם ה"אותנטי" ניסח ביק בשורה של חיבורים כמו הספר הקטן שכתב, "נצר משרשיו: מוצאו ועולמו היהודי של קארל מארקס". לחיבור זה קדמו חיבורים אחדים, כפי שנראה להלן.

שו"ת

בשנת 1947 הוציא ביק לאור ספר שו"ת קצר תחת הכותרת "משנת פועלים" כחלק מחיבור גדול יותר בכתובים או שהתכוון לחברו, וקראו "משפט פועלים". בראש ספרו פרסם ביק מכתב ברכה של הרב משה אביגדור עמיאל, "שהורה את הדרך לצדק החברתי והמשפטי של תורתנו הקדושה".⁶⁹ ביק כתב בהקדמת החיבור, שהוא כתב אותו בשנת 1934, בהיותו תלמיד בישיבת מרכז הרב. הוא שלח אותו בשנת 1936 לר' יהודה ליב צירלסון (1859-1941), וזה ענה לו שסוגיות אלה הן עניין למועצת גדולי התורה, והוא אינו יכול להסכים לבדו על הדברים. ביק לא היסס, פנה להנהלת פועלי אגודת ישראל בפולין, והם שלחו את כתב היד לר' חיים עוזר גרודזנסקי (1863-1940), שכיהן אז כנשיא מועצת גדולי התורה. ר' חיים עוזר ענה בשנת 1938 כי מפאת טרדותיו אינו יכול להתייחס, כלומר הוא התחמק מתשובה. הוא כתב "בכללו עושה רושם טוב, אבל ראוי עוד להגיהו".⁷⁰

החשיבות של חיבור קצר זה היא הלגיטימציה של רבנים בעלי אוריינטציה ציונית דתית. ביק לא היסס לצטט דעות של רבנים ואנשי מעשה כמו הראי"ה, הרב חיים הירשנזון, הרב עמיאל, הרב דוד כהן ("הנזיר") ומאיר שמעון גשורי, ודן בדבריהם כמו שדן בדברי החתם סופר, חוות יאיר ושו"ע הרב של ר' שניאור זלמן מליאדי. נקל להבין מדוע הסתייגו המנהיגים הרוחניים החרדיים מחיבורו.

ביק עסק בחיבור זה בסוגיות שהטרידו את ההגות הסוציאליסטית, והעניק להן פרספקטיבה הלכתית מובהקת. למשל, הסימן הראשון דן בשאלה אם ניתן לכפות על המעביד ועל הפועל להצטרף לארגון הפועלים כדי למנוע את ניצול הפועל ודיכוי.

69. משנת פועלים, ניו יורק תש"ח, עמ' 6-7.

70. שם, עמ' 6.

מלאכתו של ביק הייתה קלה. אומנם בתקופה מוקדמת לא היה הראי"ה רגיש למדי לבעיות הפועל הדתי,⁷¹ אולם בשנת 1933 כבר פסק הראי"ה שמותר לפועל להתארגן ולעיתים אף לשבות.⁷² מעניין לציין, שביק ציטט את הבבלי בבא בתרא ח ע"ב, "רשאיין בני העיר להתנות על המדות ועל השערים, ועל שכר פועלים, ולהסיע על קיצתן", דהיינו לקנוס את מי שאינו מקיים את ההתניה (רש"י, ריטב"א ועוד). כתב ביק:

והנה בבחרותי בלמדי בהיכלו ומרכזו של רבנו הגדול מרן הרב הראשי לא"י הראי"ה קוק זצ"ל, העירני הר"ם⁷³ הנזיר, הרב דוד כהן שליט"א, שהפירוש "להסיע" הוא מלשון "סיעה", מעמד, כמו סיעת בני אדם, כמו "סיעת מרחמוהי",⁷⁴ והרי זה כעין אגודת אומנין או סיעת פועלים. ועשו ראשי "בי טבחא" ביניהם תקנה שיעשה כל אחד ביום אחר, למען לא ישיג גבול רעהו. ומה שחייבם רבא הוא מפני שדבר זה במחוזו של רבא אירע, והיכא שיש אדם חשוב, אין יכולת להתארגן לתקן תקנות בלי רשותו. אבל אלמלא באו לרבא, בטח היה נותן להם זכות לתקן תקנות ומטעם זה "לא אהדיר ליה", כי רבא לא חפץ, מפני עניות דעתו, לאמר להם "הלא אנכי אדם חשוב ובלעדי לא היה לכם לתקן תקנות". לזה העירני הרב כהן הנ"ל, ואח"כ מצאתי שכבר קדמו בזה אחד מגדולי זמננו, הרב הירשנזון ז"ל.⁷⁵

הרב הנזיר עצמו נמנה עם הסוציאליסטים הצעירים שנעצרו במהפכת 1905, ולפיכך פירשו המכונן את הטקסט התלמודי על התארגנות של פועלים מעורר עניין. כללו של דבר, קבע ביק, שיש רשות לפועלים להתארגן כדי לשמור על זכויותיהם ולמנוע ניצול ודיכוי. ההתארגנות הזו צריכה שתהיה דמוקרטית.⁷⁶ אף יש בידי ארגון הפועלים לנקוט סנקציות נגד פועל שאינו מצטרף לארגון.⁷⁷

בסימן הרביעי האריך ביק לטעון שמותר לפועל לשבות, והסתמך על פסיקתו של הראי"ה. בסימן החמישי דן בפיוצי עובד מדין הענקה לעבד לאחר שסיים את שנות עבודתו. ביק הסתמך בין השאר על דעת הרב עמיאל, שטען, כי אף שלא כתוב במפורש בתורה הרי רוח התורה היא להעניק לעובד את התשתית לרווחתו.⁷⁸ נקל להבין שביק התאמץ להראות, כי התורה מתייחסת לתנאים הסוציאליים של העובד ולזכויותיו.

71. ראו כנעני, העלייה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, עמ' 117.

72. פישמן, הפועל המזרחי 1921-1935, עמ' 24.

73. ר"ת "רב מחנך".

74. ראו בראשית רבה, תולדות, סד, ט (מהדורת תאודור ואלבק, עמ' 709).

75. משנת פועלים, עמ' 11.

76. שם, עמ' 10.

77. שם, עמ' 13.

78. שם, עמ' 31.

גנאלוגיה סוציאליסטית

החיבור "מראש צורים" נכתב לפי עדותו של ביק בהשתדלותו של משה סנה (1909-1972). "זכור לטוב ידידי הדגול, הלוחם למען ציון וצדק, חבר הכנסת משה סנה ע"ה, שלפני מותו העיר ועודד אותי לפרסם מחקר זה".⁷⁹ חיבור זה נועד להוכיח, ששורשי רעיונותיהם של ההוגים הסוציאליסטים מצויים בגדולי ישראל שהיו אבותיהם ממש. בסוף כל פרק ציין ביק במפורט את הגנאלוגיה של ההוגים הסוציאליסטים היהודים שנידונו בו. די בכך לדידו של ביק כדי לחשוף את מקורות הסוציאליזם, שהוגיו המרכזיים היו יהודים, בהידרשויות לצדק החברתי בכתבי אבות. ביק העריך לא רק את האבות הרבנים, אלא גם את הוגי הסוציאליזם. כפי שציין בדיונו על רוזה לוקסמבורג (1871-1919), מטרתו ב"מראש צורים" אינה אלא לחשוף את "הנקודה היהודית" בכתבי ההוגים וברעיונותיהם הסוציאליסטיים. הוא הצהיר: "חבל שלא ניתנה עד עכשיו הדעת לבחון את הנקודה היהודית בחייה ובמכתביה [של לוקסמבורג]".⁸⁰ והנה הקדמת "מראש צורים" פתחה בפסקה זו:

יסודות הצדק והיושר הסוציאלי⁸¹ כתובים בתורה ובדברי נביאי האמת והצדק, שנויים בתלמוד, מדרשים וזוהר ומשולשים במשנת גדולי הלכה, מדרש וקבלה בישראל, שדוגמת הנביאים נלחמו ללא ליאות לדבר אלהים; ודבר ה' הודהה אצלם עם הגשמת הצדק והקידמה החברתית.⁸²

ביק מודע לכך, שהיהודים שנשאו את נס הסוציאליזם מרדו במסורת האבות, וחלקם גם התנצרו. אף על פי כן מבחינתו עובדה זו היא "פיתוח מחשב דיאלקטי במחקר היסטורי".⁸³ הדיאלקטיקה ברורה: המסורת היהודית היא המקור (תזה). ההוגים הסוציאליסטים התנתקו מהיהדות למען רעיונות "חדשים" (אנטי-תזה), אך בסופו של דבר ביק עצמו משיב אותם למקורם, בכך שהוא מראה שזה נעוץ ביצירה היהודית (סינתזה). המשימה שהוא נטל על עצמו הייתה להראות שאכן התזה היא המסורת היהודית, ושמןנה נגזרו בדרך דיאלקטית הרעיונות הסוציאליסטיים. על מתווה הספר כתב:

79. אברהם ביק (שאול), מראש צורים: מתקני החברה על טהרת הקודש, שלשלת היוחסין של אבות הסוציאליזם, ירושלים תשל"ג, עמ' 8.

80. שם, עמ' 84.

81. ההקדמות לחיבורים מסורתיים רבים נפתחות בראשי תיבות של השם האלוהי הו"ה. ביק ביקש לשוות תדמית מסורתית לספרו, שכן כוונתו להראות שהסוציאליזם מקורו בעומק המסורת היהודית.

82. שם, עמ' 7.

83. שם, עמ' 8.

מסות מחקר ועיון אלו [...] מטרתם להציב ציונים להגאון רבי יוסף קולון (מההרי"ק) זצ"ל במאה השש עשרה,⁸⁴ בהשוואה לנינו, לוחם לסוציאליזם וחזוה שיבת ציון, משה הס [1875-1812]; להגאונים ר' יעקב יהושע פאלק [1756-1680] ור' יהושע השיל לבוב [1648-1578] מאשכנז, זצ"ל, שהקדימו במשנתם וחזונם את משנת ניניהם קארל מארכס ורוזה לוכסמבורג. ובמאה התשע עשרה להדרשן ר' אליהו שיק זצ"ל [1874-1808], כעין מדרש סמוכים לנכדו אהרן [שמואל] ליברמן [1880-1845]. ולר' יואל סירקיש זצ"ל [1640-1561] ונינו נחמן סירקין.⁸⁵

במהלך הספר התאמץ ביק להראות שהמקורות היהודיים הטרימו את החשיבה הסוציאליסטית והמרקסיסטית במיוחד בנקודות אלה:

- (א) הדגשת הדומיננטיות של הממד החומרי בקיום. הממד החומרי הוא העיקר והבסיס של החיים הרוחניים.
- (ב) הומניזם ואוניברסליזם. המשמעות היא אהבת אדם באשר הוא אדם.
- (ג) מניעת ניצול ופגיעה בזולת בכלל ובשכבות החלשות בפרט.
- (ד) עידוד השיתופיות בקנין והרכוש.
- (ה) מניעת הפער שבין המעמדות ("הדימוקרטיה האמיתית").⁸⁶
- (ו) תמיכה בהתארגנות הפועלים.

במיוחד טען שוב ושוב שהעקרונות של המרקסיזם, ובמיוחד המטריאליזם הדיאלקטי ותורת הערך העודף,⁸⁷ נעוצים בהגות היהודית. ניתן דוגמה לאופנים שבהם פירש ביק את מאמרי הקדמונים על פי השקפות צאצאיהם הסוציאליסטים ("ניניהם"). הוא כתב על ר' יום טוב ליפמן הלר (1654-1579):

את מאמר המשנה "אם אין קמח אין תורה", מפרש בעל "תוספות יום טוב" פירוש, המתאים בתוכנו לרעיון שהונח ביסוד המטריאליזם ההיסטורי: במקרה שמגמות רוחניות חופפות את ההכרחים החומריים-כלכליים - ערכן רב ומשקלן הוא רב. בסגנונו וביטוי הדתיסגולתי, כותב הרב: "לא על הלחם לבדו יחיה האדם", מזה משמע שהצרכים הגשמיים הם העיקר, כי הרי הוא אומר 'לא על הלחם לבדו', רצונו לומר שגם הצורך [ה]רוחני מתקיים אם יש חומר מספיק, ולכן לא אמר הכתוב 'לא על הלחם' דווקא אלא 'לא על הלחם לבדו'. מזה משמע כי הלחם דבר עיקרי, כאומר לא רק הלחם אלא גם 'מוצא פי ה'".⁸⁸

84. צריך להיות החמש עשרה (1480-1420).

85. שם, עמ' 7.

86. שם, עמ' 23.

87. ראו למשל שם, עמ' 27.

88. שם, עמ' 14.

בעל תוספות יום טוב כתב על משנת אבות ג, יז, "וכן הקמח סבה אל הוויית התורה שודאי שיש קדימה זמנית לקיום הגוף על השכלת הנפש. והתורה סבה לקיום הקמח שאם אין תורה ענוש יענש ולא יהיה קמח וירעב וימות כך נ"ל". מדברים אלה של ר' יום טוב ליפמן הלר הסיק ביק שהממד החומרי הוא עיקר ויסוד הקיום בעוד הרובד הדתי והאינטלקטואלי הוא תוספת, ולא עוד אלא שהוא מושתת על הרובד החומרי. זוהי קריאה מרקסיסטית מובהקת. ר' יום טוב התכוון לומר, שהקיום החומרי קודם קדימה זמנית אך לא ערכית. כלומר הוא בדיוק הדגיש שהקיום הרוחני והדתי הוא העיקר והמטרה, שכן זהו קיום של ערך. אולם ביק כונן את הדברים על המטריאליזם הדיאלקטי.

לעיתים השתמש ביק בסיפורים כדי לציין את האוריינטציה הסוציאליסטית של האבות ואת זיקת הבנים אליהם. מצד אחד האריך במעשה בר' אליהו שיק, שמחה על הגיוס בכפייה של צעירים, ויותר מכך על שיתוף הפעולה שבין ראשי הקהל לשלטונות.⁸⁹ מכאן שרגישות חברתית ודתית מציינת עקרונות סוציאליסטיים בעיניו של ביק. מצד שני סיפר על סירקין, שהשלים מניין למנחם אוסישקין (1863-1941) ביום השנה שלו ביחד עם ר' בנימין (יהושע רדלרפלדמן, 1880-1957), ושומר וידוי על ערש דוויו ביחד עם ר' חיים טשרנוביץ ("רב צעיר", 1870-1949).⁹⁰ כלומר הזיקה לאבות מתפרצת במצבים שונים.

לעיתים עשה ביק שימוש בחומר ההלכתי. למשל, פסיקתו של מהרי"ק שבעל המלאכה איננו יכול לפרוש מהתארגנות בעלי המקצוע (שו"ת מהרי"ק, קפא).⁹¹ ביק הסיק ממנה, כי "השלום והאשר תלוי בהתאגדות ובעזרה הדדית".⁹² לכך מצא מקבילה בכתבי הס על חשיבות ההתארגנות של הפועלים והוויסות של רווחיהם. אומנם כשלוש מאות שנים מבדילות בין מהרי"ק להס, אולם "קרובים הם מפני המוסר-השכל הפנימי שבהם".⁹³

לבסוף נתלה ביק גם בניסוחי הרעיון המשיחי כדי לציין את המקורות להגות הסוציאליסטית. כשהתייחס לפירושו של ר' יואל סירקיס למגילת רות, כתב:

וכיוון שהוא דן בזרע רות הוא מפליג אל רעיון העתיד. פירוניהם של האהבה והשלום שמורים לעתיד לבוא, לכשיבואו לעולם ימות המשיח, ימי שלטון הטוב והצדק. השלום והאמת יגאלו את העולם ממצוקה וממחסור.⁹⁴

89. שם, עמ' 18-20.

90. שם, עמ' 99-100.

91. שו"ת מהרי"ק, ורשה תרמ"ד, דף קט ע"א.

92. מראש צורים, עמ' 39.

93. שם, עמ' 40.

94. שם, עמ' 97.

אשלג בין רצון להשפיע (אין סוף, בחינת יש מיש, "רצון לתת"²⁰⁰) לרצון לקבל (כלי, בחינת יש מאין ו"אנוכיות צרה"²⁰¹). הוא כתב:

שלימותו של האלוהים משתלמת עוד יותר כשהיא כוללת גם את הבלתי-שלם. משמעו של דבר הוא ביסוד: הפגם שפגם הבורא בבריאה הוא הכרחי לקיום ההווייה האינסופית. אף על פי שעולמו המושלם של אלוהים הוא מושלם ממש, הרי עלידי ההתהוות שאצל מתוכו, בטרמינולוגיה הרזיתקבלית על ידי "התאצלות"²⁰² נוסף לכל היש האינסופי משהו נוסף לכל מה שטמון בו ממילא. נמצא שעל ידי תכסיס זה של הפרדת המערכות לקדושה ולחלק שרצונו רק לקבל לעצמו, מתעשרת האינסופיות.²⁰³

ההתעלות של הרצון לקבל, הנכלל באין סוף, מציינת את השלמות הכוללת את ההשתלמות. "גם המונח רע או חטא מתהפך למונח תיקון נאצל".²⁰⁴ ביק הדגיש את הגורם הדיאלקטי בהגותו של אשלג. "הרצון לקבל", המשתקף גם באהבה עצמית, מתעצם עד כדי היעלמו. המקבילה המרקסיסטית הסמויה היא, כמובן, הדיאלקטיקה של המעמדות. דיכוי הפרולטריון מביא בסופו של דבר להיעלמות הקפיטליזם. ביק סיכם:

[אשלג] צופה בכל חזיונות הרוח של התקופה מנקודת-הראות של תורת הגאולה. עצם השאיפה לצדק שנגלתה בתורת הסוציאליזם היא לדעתו חיובית בהחלט, כי הרי היא מבטאת את הרצון להפוך את קבלת השפע המושפעת ממקור השפע האינסופי כדי להחריב את "עולם הקליפות", את מערכת הסיטרא אחרא.²⁰⁵

"הרצון לקבל" נעלם בתהליך הגאולה. ביק הדגיש, כי אשלג התאים את תפיסתו המשיחית של האר"י לאירועים של המאה ה-20, וכי עניינה של תפיסה זו מתנסח בסגנון מרקסיסטי מובהק, "אחוות בני אדם ושלום עמים".²⁰⁶ כאמור הסתמך אשלג על הדיאלקטיקה המרקסיסטית המעמדית, וביק ניסח אותה בפשטות: "הסבל הוא גורם מהפכני, ובזכות הסבל מגיע הפרולטריון לתודעתו המעמדית".²⁰⁷

200. מראש צורים, עמ' 115.

201. שם, שם.

202. מונח זה רווח בעיקר בכתביו של רמח"ל.

203. מראש צורים, עמ' 110-111.

204. שם, עמ' 111.

205. שם, עמ' 114-115.

206. שם, עמ' 122.

207. שם, עמ' 120.

לסיכום: ביק הושפע מאשלג לא רק בדיונים הסמוכים של סוציאליזם וקבלה, שהגותו רוויה בהם, אלא גם בעניינים ממוקדים יותר. למשל הוקעת הלאומיות המנותקת מהדת, דהיינו הלאומנות הרואה בלאומיות את חזות הכול, שורשה בהגותו של אשלג. הביקורת על המרקסיזם בשל החומרנות המוחלטת והקיצונית שלו אף היא מצויה בהגותו של אשלג. אמנם ביק הפנים את גישתו של אשלג בפשטנות יתר לעיתים, אולם חותמו של המקובל יוצא הדופן ניכר היטב בהגותו.

סגוריה

נפנה כעת לחקר דמותו ופולמוסיו של ר' יעקב עמדין בכתביו של ביק. הוא פרסם בכרך עד של "סיני" מאמר קצר אך בעל השפעה, "נצחונה של סניגוריה סופו של פולמוס ישן", על שאלת שבתאותו של ר' יהונתן אייבשיץ.²⁰⁸ על חלקו של ביק בוויכוח שהתעורר בין גרשם שלום לרב ראובן מרגליות ויצחק ורפל (רפאל) כדאי להביא את דבריו של רפאל באוטוביוגרפיה שלו. וכה כתב:

בשנת תש"א הוציא הרב [ראובן] מרגליות מחברת בת שני פרקים: (א) סיבת התנגדותו של רבינו יעקב מעמדין לרבינו יהונתן אייבשיץ; (ב) לקטיגוריה שנתחדשה – בהתייחסו למאמרו של פרופסור שלום, שעמל ויגע להוכיח צדקתו של רבי יעקב עמדין וכי רבי יהונתן אמנם היה שבתאי, בייחוד למאמרו ב"קרית ספר" (ת"ש). הרב מרגליות, כיד בקיאותו הטובה עליו, ביטל את חידושיו של שלום ובמיוחד את דבריו, כי רבי יהונתן בהזכירו את "דרוש התנינים" רמז לספר שבתאי באותו שם, שנמצא בכתב-יד באחת הספריות בלונדון. הרב מרגליות הצביע על המאמר "דרוש תנינים" בזהר וטען, כי למאמר זה התכוון רבי יהונתן בדבריו. נימוקיו הנכונים והמבוססים של הרב מרגליות, שאליה הצטרפו כמה סופרים וחוקרים צעירים בעתונות הדתית,²⁰⁹ ואני הצעיר בתוכם, העלו כעס ורוגזו של פרופסור שלום עד שפירסם חוברת בשם "לקט מרגליות" ובה התקפה נמרצת על רבי ראובן, רצופת עקיצות ועלבונות, שאינם הולמים איש-מחקר כמוהו. לא יכולתי להבליג על פגיעה כזאת במורי ורבי וחיברתי אף אני קונטרס תשובה "לפולמוס [החדש] המחודש על שבתאותו של רבי יהונתן אייבשיץ",²¹⁰ שנתפרסם בהמשכים בשבועון "כמישור" ואף הופיע בחוברת מיוחדת (תש"ב) [...] מחברתי ממש נחטפה, בעיקר בחוגי המורים והתלמידים באוניברסיטה, והפכה ל"יקרת המציאות" [...] הרבה שנים לא סלח

208. ביק שב ופרסם אותו כנספח לספרו זהרי יעבץ, עמ' קכח-קלא.

209. למשל פרופ' דוד תמר והרב יהושע מונדשיין.

210. ביק התייחס אליו במאמרו "נצחונה של סניגוריה" (זהרי יעבץ, עמ' קכח) כ"הסופר הדתי א' השילוני (=יצחק ורפל – ד"ר יצחק רפאל).

לי פרופסור שלום על "חוצפתי" זו ולא השיב לי שלום, אם כי הייתי תמיד ממוקירי ומשומעי לקחו.

לאחרונה גילה הרב אברהם ביק (שאולי) – במאמרו "נצחונה של סניגוריה" ("סיני", כרך ע"ד), שבו הוא מוכיח לפי כתבייד צדקת השערתי – כי בשיחה אתו חזר בו פרופסור שלום מטעותו, כי בינתיים גילה "דרוש תנינים" לאחר מתלמידי האר"י.²¹¹

ביק פרסם את מאמרו בתשל"ד. הוא כבר שמע על מחלוקת נוספת בשאלת שבתאות של ספר חמדת ימים. מוסד הרב קוק פרסם בשנת תשי"ד (1954) את ספרו של אברהם יערי "תעלומת ספר" על הספר "חמדת ימים". מטרתו הייתה לשלול את מקורו השבתאי של החיבור כפי טענתו של ר' יעקב עמדין, שייחס אותו לנתן העזתי. גרשם שלום וישעיהו תשבי החשיבו ספר זה כשבתאי. תשבי כתב: "שלילת זיקתו של הספר [חמדת ימים] לשבתאות מובעת בשפה רפה, ואפילו לפי דבריו [של יערי] ניכר, שטענותיו קלושות מאוד. הראיות לשבתאותו של הספר נדחות בנוסח סתמי-כללי, ללא בירור ובחינת".²¹² גם אם לא היה יערי איש הציונות הדתית, האכסניה שבה פרסם את ספרו הופכת את הספר למחקר רבני טיפוסי.

מבחינת ביק וחבריו הוויכוח על שבתאותו של אייבשיץ היה אבן בוחן לסמכותו של מחקר תורני. השאלה נוגעת לעצם התופעה, שגדולי ישראל הסתירו את דעותיהם הרדיקליות האותנטיות מפני ההמון. מחקר תורני איננו יכול לפקפק בכנותו של גדול ישראל. ביק ציין זאת במפורש במאמרו:

באו סופרים דתיים ובראשם הרב מרגליות ז"ל ויבדל לחיים א' השילוניורפל, והרצו את טענותיהם נגד "החומר החדש". כוונתם הייתה שאין לעורר ישנים ולהרגיז עצמותיהם של שני הגאונים נוחי עדן, ש"גם קנאתם גם שנאתם כבר אבדה". לא נעמו הדברים לשלום ופירסם חוברת "לקט מרגליות" נגד הסופרים הנ"ל שיצאו להגנת כבודו של הגרי"א [=אייבשיץ] ושפך קיתון של בוז על מתנגדו הרב מרגליות ז"ל וביחוד התנפל בשצף קצף על א' השילוני ומחברתו.²¹³

דברים אלה של ביק מציגים את המחקר התורני כעומד בחזית המאבק, ומערער על סמכותו של העולם האקדמי של חקר הקבלה. מבין הדברים רמז, כי מטרתו של המחקר התורני לשמור על כבוד החכמים. המחקר האקדמי מואשם בהנעה רגשית. המאמץ

211. יצחק רפאל, לא זכיתי באור מן ההפקר: פרשיות חיים, ירושלים תשמ"א, עמ' 330-331.

212. ראו "תשבי, נתיבי אמונה ומינות: מסות ומחקרים בספרות הקבלה והשבתאות, ירושלים תשמ"ב, עמ' 109.

213. זהרי יעבץ, עמ' קכח.

לאובייקטיביות מציב לעיתים מהמורות על הבנת דרכה האותנטית של תורת הסוד. דברים ברוח זו כתב ביק על חקר הקבלה בהקדמת הספר "זהרי יעבץ":

חוקרים הבאים באמת-ההגיון ובאיזמל-הביקורת לתקן תאריכים ולקיים מיסמכים, אינם מסוגלים לפי מהותם, לפתוח שערים לפרדסים הנעולים. גם הללו הבאים להדריכנו בחכמה זו ובידיהם כלים שאולים מספירות רוחניות אחרות; הללו העושים במונחים ובמושגים מעין הדיסציפלינה המדעית, למי הם דומים? לאדם המוליכנו ומביאנו אל ארמון או היכל, כשהוא הולך ומכבה אחת-אחת את הניברשות על אורן וחומן. אנו פוסעים אחריו ועוברים חדר חדר, אולם-אולם, נהנים מחכמת הארכיטקטוניקה, משתאים על האדריכלאות, אולם קרה נושבת כאן, כי האור הנופל דרך הפתחים צונן הוא ואינו מחמם את הנפש.²¹⁴

בהערת שוליים ציין ביק בדיוק את יעדי הפולמוס: "חוקרי הקבלה המודרניים בעלי 'מדעי הרוח' באוניברסיטה העברית, מבית מדרשו של ג. שלום ה'מגלים' תליתלים של כוונות 'משיחות שבתאית' ואנטינומיזם בספרי מקובלים וחסידיים: 'חמדת הימים',²¹⁵ 'שערי גן עדן',²¹⁶ וכו'".²¹⁷ בכך התכוון ביק בעיקר לישעיה תשבי (1908-1992), שתיאר את חדירת השבתאות לחסידות, שכן שערי גן עדן לר' קופל ליפשיץ ממזריץ' היה נפוץ בקרב חסידים.²¹⁸ ביק טען שם כי המיסטיקה היהודית היא ייחודית, ולהערכתו אי אפשר להשוותה לתורות סוד בדתות אחרות. בכך שוב התאמץ לנגח את האקדמיה, שכן המחקר ההשוואתי הוא כלי חשוב במדע בכלל ובחקר המיסטיקה בפרט. כך אף הטיל ספק באפשרות לתרגם את הזוהר באופן סביר לשפות זרות. החוקר התורני במקרה זה מסרב לוותר על מסורות עממיות ורבניות על הקבלה.

ביק הוסיף וכתב על הערותיו הפרשניות של ר' יעקב עמדין לזוהר בהקדמה שחיבר לזהרי יעבץ:

מעטים הפירושים המכניסים אותנו לכיבשונה של הקבלה דרך שבילים העשויים לשמור עלינו מפני כיבשוני האש הלוהטים ובאותו הזמן גם לחממנו בחומה; נדירים הם הביאורים המאצילים עלינו, בלשון הקבלה דרך "צינור אמצעי", את שלהבותיה הסגוניות ונותנים לנו גם להרגיש באישה ובחומה. זהו סודו

214. שם, עמ' 14.

215. ראו למשל תשבי, נתיבי אמונה ומינות, עמ' 143-168.

216. תשבי, שם, עמ' 204-226.

217. זהרי יעבץ, עמ' 14 הערה 25.

218. ראו למשל ד' שורץ, "רבי צבי הירש מזידיטשוב: בין קבלה לחסידות", סיני קב (תשמ"ח), עמ' רמא-רנא.

של חוקר ופרשן היודע את הסוד איך לחפון גחלים ולא להיכוות. כזה היה רבי יעקב איש עמדין, חוקר, מבקר ומקובל גם יחד.²¹⁹

נקל להבין שהחוקר התורני מהסס כאשר הוא ניגש לקבלה. הוא מאמין ברצינות תהומית שתורת הקבלה מסוכנת, ועלולה להוביל אדם להידרדרות ולכפירה. לשם כך השתמש ביק בביטוי הקבלי של האמצע, המציין את המידה המאוזנת והמווסתת (תפארת), כדי לציין את המחקר הראוי.

נשוב כעת לוויכוח על שבתאותו של אייבשיץ. ביק הראה שר' יעקב עמדין, הלוחם הגדול באייבשיץ, פירש את דברי הזוהר על הנחש שממנו יצא המשיח. ואכן כבר הוכיח יהודה ליבס שדמותו של עמדין הייתה מורכבת ביותר, ולעיתים נקט דווקא את הסגנון של יריביו.²²⁰ בסוף מאמרו הקצר הביא ביק דוגמה נוספת מפירושו של ר' גרשון הניך מחסידות איזביצה ראדיזין (1839-1890), חסידות שביק הקדיש מאמצים ספרותיים לתעד את משנתה כפי שנראה להלן. ואכן ר' גרשון פירש את דברי הזוהר כ"נחש דקדושה".²²¹ דווקא דוגמה זו מעידה על היעדר השיח, שכן גישתם של שלום ותלמידיו הייתה, שהחסידות מושפעת מהרוח השבתאית. נקל להבין, שמבחינת ביק האמת "חוגגת כאן את נצחונה שכן כוחה מצא פתורו פולמוס שעורר סערה מכאן ומכאן ושהזמן הוריד עליו מסך כבד".²²²

שבחי ר' יעקב עמדין

ביק העריך את ר' יעקב עמדין. מבחינה זו הוא המשיך את ההערכה החיובית שהייתה לרבים מאנשי ההשכלה לעמדין, שכן הוא היה הלוחם בשבתאות, שנתפסה בעיניהם כפרק אפל בתולדות ישראל.²²³ בספרו "מראש צורים" פירש ביק את המחלוקת בפירוש סוציאליסטי. לפי פירושו הכוחות המדכאים עמדו לצידו של אייבשיץ (משפחת ק"ן) בעוד שהצד של עמדין ביקש להגן על החלשים (משפחת קולפא). המאבק החברתי התרחש בפרנקפורט. הוא כתב:

בפולמוס על הקמיעות השבתאיות שנתן כביכול רבי יהונתן אייבשיץ מהמבורג, ושהקים נגדו את ר' יעקב עמדין, שחשדו בנטיה לתנועת המחתרת של שרידי שבת-צבי, התיצב ר' יעקב יהושע [פאלק] לצידו של הרב איש המדון, עמדין, ועורר עליו את חמת הפרנס ממשפחת ק"ן. משפחה זו שמשה בכיפה ונלחמה

219. זהרי יעבץ, עמ' 15.

220. ראו י' ליבס, "משיחיותו של ר' יעקב עמדין ויחסו לשבתאות", תרביץ מט (תש"ס), עמ' 165-122.

221. זהרי יעבץ, עמ' קלא.

222. שם, שם.

223. ראו ש' ורסס, השכלה ושבתאות: תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 43-62.

במעוטי הזכויות ונחות-יהדרגה התיצבה לצד רבה של המבורג, ור' יעקב יהושע, שהיה באיכות ההמונים המקופחים, שהתרכזו סביב משפחת "בני קולפא", השיב מלחמה שורה.²²⁴

עמדין מתואר כמי שבעלי המניעים הסוציאליסטיים התייצבו מאחוריו במאבק נגד אייבשיץ. כלומר עמדין השרה מעין "אקלים סוציאליסטי" על סביבותיו. הלהט הקנאי שלו, שביק לא התעלם ממנו, הקריין גם על עמדות חברתיות במובהק. ביק כינה את הסעיף שהציע פרשנות סוציאליסטית למחלוקת – "מלחמת מעמדות בקהילה".²²⁵ במונוגרפיה שחיבר ביק על עמדין עמד על המדוכה, כיצד יש להסביר את קנאותו לאור גדלותו וגאונותו. והרי ביק היה משוכנע, שלאמיתו של דבר אייבשיץ לא היה שבתאי כלל ועיקר. על כך כתב:

בעיית הגדרת הגאונות היא קשה ומסובכת. הרבה חוקרי הנפש שטיפלו בבעייה זו לא הצליחו. רק כמה מהם סימנו את האישיות הגאונית: כל גאון הוא דר פרצופי. הגאון מסמל בהוייתו שני עולמות, כעין שניות שבנפש. תכונה נפשית זו מוצאים אצל כל גאון על אחת כמה וכמה בגאון נפלא זה שהיה אישיות מורכבת מאוד, סוערת וקנאית, ו"תהומות נבקעו בנפשו".²²⁶

ביק הוסיף והציג את עמדין כאסתטיקן, בשל המבנה המיוחד של הסידור שהוציא לאור. עמדין חילק את סידורו לפי שערים ומדורים רבים, שכינויים שאלים מהטבע, מעיצוב פנים הבית וכדומה. ביק כתב:

אם יש טעם של ממש בכינוי "אמן דתי" הרי רבי יעקב עמדין הוא היחיד שכינוי זה הולמו במלואו.²²⁷

אין אדריכליות בלשון קדמונים אלה "מוסיקה קפואה". בבניינו הרוחני – הסידור – בארכיטקטורה הכללית, וגם בנוגע לכל משפט ומשפט, בחירת כל מלה ותג, יצר לו צורות מלים משלו, ויש בפירושו גם שעשועי לשון ודימויים פיוטיים.²²⁸

ביק אף ביקש להראות שעמדין היה מעורה במדעים. על כן כתב:

גם ביאורים גיאוגרפיים נמצאים בסידורו לשפע. לדוגמה: נוף – פירושו אקלים. אוויר ירושלים היה יפה שבנופות העולם כי אווירה ממוזג טוב בהיותה באמצע

224. מראש צורים (לעיל הערה 79), עמ' 81.

225. שם, עמ' 80.

226. ביק, רבי יעקב עמדין: האיש ומשנתו, ירושלים תשל"ה, עמ' 9.

227. שם, עמ' 56.

228. שם, עמ' 58.

העולם וודאי והארץ ישראל בכלל שוכנת על יד הים האמצעי כמרכז ארבעת חלקי העולם המיושב. "הר ציון ירכתי צפון" – והלא אין ציון בצפון ירושלים והוא דרומי מערבי להעיר, אלא הוא ירך צפון העולם שבו הישוב; "אניות תרשים" – נמל לספינות.²²⁹

תפיסות אלה ארכאיות כמובן. לפי תורת האקלימים שהשתמש בה עמדת, ארץ ישראל היא במרכז העולם המיושב. כלומר הוא אימץ את התפיסה של ר' יהודה הלוי, שלפיה אף שפני כדור הארץ חסרים מרכז, הרי העולם המיושב מסין ועד לאיי המערב מאפשר לקבוע את ארץ ישראל באמצע. כמובן, גישה כזו אינה מביאה בחשבון את יבשת אמריקה. הפרק הארבעה עשר עוסק בפילוסופיה ובמוסר, וביק ביקש להראות בו את כוחו של עמדת בהתמצאות בהגות ימי הביניים. לא אכנס לתיאור מפורט אולם יש בו טעויות גסות ובלבולים, שכל חוקר מתחיל בימי הביניים יעמוד עליהם.

הביוגרפיה לא הייתה בודדת. ביק הקדיש מפעל ספרותי ענף לעמדת. מפעל זה היה הביוגרפי, וכלל הוצאת טקסטים. בספרו הביוגרפי הנזכר על עמדת הוא הקדיש פרק שלם לשבחי עמדת.²³⁰ השפעת ההגות הקיומית על ביק הניעה אותו להאדיר את עמדת מפני שהוא היה גדול המחבר לחיים הממשיים. בהקדמה להוצאת זיכרונותיו של עמדת כתב ביק:

"מגילת ספר" היא מסכת חיים רב-גוונית שאין דוגמתה בספרות הרבנית. יומן אוטוביוגרפי, ספר זכרונות מסוגו לא נכתב לפני כן. בעל סגנון עשיר, הוא מעורר את סקרנות הקורא בהרצאות דבריים שוטפת המגיעה לשיאים אמנותיים. יש בספר פסקאות שנכתבו בהומור ובדיחת-דעת [...] [עמדת] מגביר את המתחיות ברמזים על עניינים שהוא עומד לתאר והתיאורים רבים: ילדות ונדודים, חוויות ונסיונות שהעשירו את רוחו; תלונות על מר גורלו, על גורל אביו ומשפחתו; על מחלות, נשים ששיכל, בנות שנתגרשו ושנתאלמנו, אכזבות וכישלונות.²³¹

החיבור לחיים התבטא בהקדמת ביק בכך שעמד גם על הפרטים המביכים באוטוביוגרפיה של עמדת, כמו סיפור הפיתוי של בת הדוד. ביק לא זו מהעמדה

229. שם, עמ' 68. ביק ציטט לסירוגין מהסידור בית יעקב של עמדת, זיטומיר תרמ"ט, דף צ ע"א (פירוש לשיר של יום). וראו למשל ד' רודרמן, מחשבה יהודית ותגליות מדעיות בעת החדשה המוקדמת באירופה, תרגם ד' לוביש, ירושלים תשס"ג, עמ' 248; ש' פיינר, מהפכת הנאורות: תנועת ההשכלה היהודית במאה ה-18, ירושלים תשס"ב, עמ' 99-100.

230. ביק, רבי יעקב עמדין, פרק שישי.

231. מגילת ספר: קורות חייו וזכרונותיו של הגאון רבי יעקב עמדין זצ"ל, ירושלים תשל"ט, עמ' 7.

האפולוגטית. הוא הזכיר שהמדובר היה באישה אלמנה, שלא נאסרה באיסור עריות.²³² מלבד הזיקה לחיים הממשיים הדגיש ביק בהקדמה למגילת ספר את ההיבט האסתטי בחיבורו של עמדת כפי שעשה זאת בביוגרפיה שכתב, וציין כי הוא "התעניין באמנות הציר".²³³ עוד טען, כי היומן של עמדת הוא יצירה ספרותית הקובעת מקום כשלעצמה, ואין למצות את ערכו מתוך התייעור והזיכרונות ("ספרות מימואריסטית").²³⁴

ברוח הגיוגרפית זו סיים ביק את הקדמת המהדורה של מגילת ספר: "הקורא בספר הזכרונות של רבי יעקב עמדין יטעם בהם את הטעם הטוב של ספר מופת השופע חיים מעולמו הרוחני של גאון נפלא וסופר מיוחד במינו, אישיות מיוחדת מפליאה, חזקה מצור וקשת עורף כנצח ישראל".²³⁵

ושוב, ביק שזר את תחומי העניין שלו גם במונוגרפיה שכתב על עמדת. הוא כלל בה פרקים על הצדק החברתי ועל משנתו הלאומית כביכול של עמדת, שהטרימה את הציונות. "משנתו של היעב"ץ הדגישה את הרגש הלאומי, את ההכרה הלאומית".²³⁶ נקל להבין, שחיבוריו השונים של ביק על עמדת חתרו להפוך את הלוחם הגדול בשבתאות לרלוונטי גם לאידאלים של הזמן הזה.

פרשנות הזוהר

ביק שקד על כתבי יד של עמדת. הוא הוציא לאור את הערותיו של עמדת על ספר הזוהר, "זהרי יעבץ", בהוצאת דעת תורה בסיוע מוסד הרב קוק. בהקדמתו ביקש לעמוד על יסודות פרשנותו של עמדת לזוהר. כיוון שכתב היד שהוציא הוא למעשה הערות והגהות היה על ביק להסתייע בחיבורו הידוע של יעבץ על ביקורת הזוהר, "מטפחת ספרים". במקומות רבים הפנה עמדת למטפחת ספרים, וביק הביא את הציטוטים בשלמותם. כך הפך שורה של הגהות לפירוש.

ביק לא סר מדרכם של פרשני הזוהר לאחר קבלת האר"י, שכונו את דברי הזוהר על פי גישת האר"י. בהקדמת זהרי יעבץ הוא הקדיש דיון ארוך לצמצום על פי האר"י.²³⁷ כדוגמה לפרשנות אנכרוניסטית נבחן כעת את הגהותיו של עמדת לפסקה ידועה בראש פרשת בראשית ואת התייחסותו של ביק. בראש הזוהר שנינו:

232. שם, עמ' 13.

233. שם, עמ' 14.

234. שם, עמ' 15.

235. שם, עמ' 16.

236. רבי יעקב עמדין, עמ' 127.

237. זהרי יעבץ, עמ' 20-23.

לדידו דחתה החסידות את הפנתאיזם, דהיינו זיהוי האל והטבע. אולם היא טענה, כי "העולם הנפרד מאלהים אינו נמצא".²⁵⁶ אחדות העולם "מיוסדת בשורש האלהי".²⁵⁷ ביק לא הרחיב בפשר דברים אלה, וקיבל אותם כמעין סיסמאות כשם שאת קבלת האר"י תיאר לא אחת בדרך הקיצור בכתביו. ביק חש בחידושו של ר' צדוק בסוגיית מעמדה של התורה שבעל פה והיותה מפתח של התחדשות.²⁵⁸ על דרכה המיוחדת של חסידות איזביצא בסוגיית הגזירה הקדומה כתב:

ובענין זה של "הכל צפוי",²⁵⁹ שגם העבירה צפויה מראש, והשאלה אם יש בכוח האדם לעמוד בנסיון, – אנו מוצאים בכתבי הרב העזה מחשבתית שיש בה מכבשונה של חסידות ומכבשונה של הלכה יחד. הרב אומר במפורש: אם לא היה בכוח האדם להתגבר על יצרו ונחלשה כוח עמידתו אז נחשבת העבירה רק ככשלון, כלומר לא-יעמידה בנסיון, אבל לא לעוון מוחלט. בלשונו: "פעמים יש אדם עומד בנסיון גדול כל כך עד שאי אפשר לו שלא יחטא, כמו שאמרו (ברכות לב, א) 'מה יעשה הבן שלא יחטא', ובזה הוא נחשב אונס גמור דרחמנא פטרי".²⁶⁰ וגם בהסתת היצר בתוקף עצום שאין אפשרות לנצחו שייך אונס, ואם השם ית' הטיב את לבו הרי אין זה חטא כלל רק שרצון השם יתברך היה כך".²⁶¹

על המסורת של הגזירה הקדומה בחסידות איזביצא עמד כבר יוסף וייס,²⁶² והפכו בה חוקרי ר' צדוק הכהן. ביק לא ניסח את הדברים באופן חותך, הביא אותם בתוך הרצאת משנתו הכוללת של ר' צדוק, ובמסגרתה העדיף לדבר על "העזה" ולא על חידוש. על ביק הסתמך מנדל פייקאד,²⁶³ כשציין את מרכזיות התפיסה של הנקודה היהודית בכתבי ר' צדוק הכהן.²⁶³ ביק "משך" את תפיסת ייחודם של ישראל בכתבי ההוגה

256. בהיכל איזביצא-לובלין, עמ' 25.

257. שם, שם.

258. ראו למשל ש' פרידלנד בן ארזה, תורה שבכתב ותורה שבעלפה ואופני גילוי והעלם במשנת ר' צדוק הכהן מלובלין, עבודת גמר, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג; ע' ליוור, תורה שבעל פה בכתבי ר' צדוק הכהן מלובלין, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו.

259. על פי משנת אבות ג, טו.

260. ראו למשל נדרים כז ע"א; בבא קמא כח ע"ב; עבודה זרה נד ע"א.

261. בהיכל איזביצא-לובלין, עמ' 39. הציטוט הוא מתוך צדקת הצדיק, מג, לובלין תרע"ג, דף ו ע"ב-ע"ג. וראו א' ויסקינדאלפר, "עיון בגישה הפרשנית של חסידות איזביצא-רדזין: סיפורי יוסף", תרכ"ץ פ (תשע"ג), עמ' 595-622.

262. ראו ר' וייס, "תורת הדטרמיניזם הדתי לר' יוסף מרדכי ליינר מאיזביצא", בתוך ש' אטינגר, ס' בארון, ב"צ דינור ו' היילפרין (עורכים), ספר היובל ליצחק בער במלאת לו שבעים שנה, ירושלים תשכ"א, עמ' 447-453.

263. ראו מ' פייקאד, חסידות פולין בין שתי המלחמות ובגזרות ת"ש-תש"ה ("השוואה"), ירושלים

מלובלין, תפיסה שגרסאות קיצוניות שלה מאפיינות את ההגות החסידית בכלל, לעבר ההתעוררות הלאומית. ר' צדוק הכהן ציין, כי הזמן הוא "עקבי משיחא".²⁶⁴ ביק חתם את הדיון בסוגיה בזה הלשון: "כחמישים שנה לפני תקומת ישראל בארצו צפה הכהן וראה באספקלריה מאירה את חזון התחיה הלאומית ותקומת המדינה".²⁶⁵ בהמשך לכך הצביע ביק בסיום מאמרו על משנת ר' צדוק הכהן על קרבה בין הגותו להגות הראי"ה קוק.²⁶⁶ בכך עקב ביק אחר מפעלו של הרב ישעיהו הדרי, שכתבן כראש ישיבת ההסדר "הכותל" ושהצביע בהרחבה על הזיקה הרעיונית שבין שני ההוגים.²⁶⁷

באופן כזה טיפל ביק בסוגיות רבות אחרות. החסידות מתיישבת עם מחשבת ישראל והופכת להיות ענף בלתי נפרד שלה.

(ו) דרשנות

הדרשנות באמריקה הצפונית היא סוגיה שנחקרה לא מעט.²⁶⁸ הסגנון הדרשני אפיין את כתיבתו וחשיבתו של ביק, והוא נוכח גם כשעסק בתחומים שאינם נופלים תחת סוגת הדרשנות. כשנתיים לאחר ששב ביק לאמריקה לאחר לימודיו בישיבת מרכז הרב ופעילותו בירושלים חש צורך לפרסם ספר דרשות, ובשפה העברית. בסגנונו הספר איננו שונה מספרי דרשות רבים, ועניינו הסוציאליסטי אף הוא כבר הופיע בספרי דרושים שנכתבו בתקופה ובסביבה. הדרושים ה"סוציאליסטיים" הולמים את הפרופיל של ביק.

נעמוד בקצרה על עיקרי הגותו הדרשנית של ביק לפי הספר "חזון התקופה", שיצא לאור בשנת 1937. לספר שני כרכים. הכרך הראשון הוא "חזון התקופה: נאומים רעיונות סקירות ומאמרים לפרקים מועדות ותקופות". הכרך השני "יגון התקופה: נאומי אבל ופסוקי מספר והערכה".

תש"ן, עמ' 143-144.

264. בהיכל איזביצא-לובלין, עמ' 45, על פי צדקת הצדיק, מו, דף ז ע"א. ר' צדוק נפטר בשנת 1900.

265. בהיכל איזביצא-לובלין, עמ' 45.

266. שם, עמ' 52.

267. ראו י' הדרי, "שני כהנים גדולים (ס"ה שנה – לפטירת ר' צדוק; ל' שנה – לפטירת הרב)", בתוך י' רפאל (עורך), הראי"ה: קובץ מאמרים, ירושלים תשכ"ה, עמ' קנד-קסח; הנ"ל, שני כהנים גדולים: מתורתם של שני כהנים גדולים – רבי צדוק הכהן מלובלין והרב אברהם יצחק הכהן קוק, בעריכת א' ברנד, ירושלים תשע"ט.

268. ראו למשל R. Friedenberg, *American Jewish Preaching, 1654-1970*, Tuscaloosa, Alabama 1989; ק' קפלן, אורתודוקסיה בעולם החדש: רבנים ודרשנות באמריקה (1881-1924), ירושלים תשס"ב. על דרשנות בקנדה ראו למשל כרך 23, חוברת 2 של כתב העת *Jewish History: Sermon and Society in the Canadian Jewish Experience*

מאפיינים

ביק היה משוכנע שספרו הוא פורץ דרך בסוגת הדרשנות. את עיקרו חיבר כשהיה בשנות העשרים המוקדמות שלו, והוא תלמיד בישיבת מרכז הרב. ביק פתח את הקדמת הספר במילים אלה:

נאומים, רעיונות, סקירות ומאמרים, לפרקים, מועדים ותקופות, כמדומני שבזה נאמר הכל. ואין שום חובה עלי להוסיף למנות את כל סגולות הספר, תכנו, סגנונו וכו', וביחוד בזמננו בשעה שרבו המחברים והחבורים, ובמקצוע זה אשר הפרוץ מרובה בו על העומד,²⁶⁹ אני לא אתנצל! מובטחני, שאם בעל טעם הוא הקורא ויעמוד בעצמו על יתרון סגנונו ותכנו על כל הספרים שהופיעו עד עכשיו, וביחוד בארץ זו.²⁷⁰

כמובן, ביק ציין שרוב החיבור עוסק בסוגיית "הצדק הסוציאלי הגלום בתורת משה, הנביאים ודברי חז"ל". כן ציין, שעיקר החיבור התרקם בשעה שלמד בישיבת מרכז הרב. כלומר היתרון הגדול של החיבור הוא בכך שלא נכתב באמריקה, ועל כן הוא חדשני. אקלימה של ארץ ישראל משמעו חידוש ורעננות.

דרשנות בעיני ביק הייתה פחות בגדר הצעת תוכנות חדשות בפרשנות הכתובים ויותר בסקירת סוגיה כלשהי והתאמתה לאקטואליה. דרשותיו מתובלות בסיפורי צדיקים ובמעשי רב. ביק פתח דרשות רבות במסר של הפרשה לצדק החברתי, לערכי הדמוקרטיה, לחירות ולקדמה. הוא טען, שהדיקטטורה "של היחיד או המדינה שהפרט והכלל משועבד אליו" היא שריד של האלימות.²⁷¹

לעיתים השתמש ביק בדגמים אלגוריים. למשל הוא העתיק את המבנה של גוף ונפש גם למצוות, וטען שכוונת המצווה ועניינה הם נפש המצווה. כך קישר את הסיפור בר' ישראל סלנטר, שוויתר על כמות המים הנצרכת לנטילת ידיים מפני שהמשרתת הייתה צריכה לצאת בכפור לשאוב מים.²⁷² אף כאן החשיבה הסוציאלית משמשת כממד הפנימי של המצווה. בצד הגישה האלגורית עסק ביק לא מעט ביחסים הפסיכופיזיים במיוחד בדרשות המתייחדות לימים שבהם מזכירים נשמות.

ולבסוף, מאפיין חשוב של הדרשות הוא אקטואליה. למשל, ביק התייחס לחיים הממשיים כשמתח ביקורת על עסקנים ושתדלנים העושים מלאכתם למען הכבוד ולא לשמה.²⁷³ אולם הוא נדרש תדיר לסוגיות חדשותיות שנראו בעיניו עומדות על הפרק,

269. על פי משנת כלאים ד, ד; בבלי עירובין ה"ב ועוד.

270. חזון התקופה (לעיל הערה 3), עמ' 7.

271. שם, עמ' 16-17.

272. שם, עמ' 19.

273. שם, עמ' 71-72.

וכתמיד קישר אותן לאידאולוגיה הציונית הדתית או לאידאל הסוציאליסטי. על שלטון המנדט כתב:

"גשרים כדי ליטול מהם מכס",²⁷⁴ ליהנות ממסים וארנוניות, ומרד זה מזכיר לנו גם עכשיו, ומעורר אותנו למרד נגד ארץ אימפר...²⁷⁵ אחת, המשכללת ומשפרת כביכול את ה"מזרח הקרוב", בתקונים מודרניים, בכבישי אספלט מצוחצחים, ו"כל מה שתקנה לא תקנה אלא בשביל עצמה", נהינת ממסי שני עמים, ומסכסכת עם בעם...

בקיצור, חג ל"ג בעומר הוא חג המרד, ובשביל זה הוא חג הנוער, כי הנוער הוא השואף למרד.²⁷⁶

ביק הציג את ל"ג בעומר כחג של מרד. מדרך הטבע המרד מתנהל בידי צעירים, ועל כן ל"ג בעומר נתפס כחג הילדים. הוא קישר את ל"ג בעומר למרד בשלטון הבריטי על ארץ ישראל, שאותו כרך גם בליבוי העימות הישראלי-פלסטיני. על מאורעות 1936 כתב:

והלא מאז נשפך דם ישראל כמה פעמים במולדת, על ידי הממשלה הבריטית הנאורה, מיטב בחורי ישראל שפכו דמם כמים סביבות ירושלים, בעבור זכות העם על מולדתו, והאומה שעבורה שפכו את דמם מגבילה את זכותה, שורפים את בניניה, ומציתים את גלי הקמה בשדמות התפארת, בעמק ישראל.²⁷⁷

ביק התנצל שבראש השנה, יום חג, הוא עוסק בבשורות איוב. אולם התחושה היא, שהישוב נאבק על נפשו ושמדובר במאבק של הישרדות. "הכל כל שללו מאתנו".²⁷⁸ ביק הביע בדבריו את התמרמרות היישוב על מה שנראה בעיניו הטיה של הבריטים כלפי הערבים במאורעות, אף שהמאורעות כווננו בראש ובראשונה נגד השלטון הבריטי. באותה נשימה הבחין ביק בין המנהיגים המסיתים, המזוהים עם העשירים המנצלים, ובין "הפרולטריון" הערבי המנוצל. ואלה דבריו:

אמנם יודעים אנו, בריב זה לא אשמים בהרבה הפלחים השוקטים על שמריהם, דלת העם המדוכאים, האשמה תלויה בצואר השטן האכזרי המסית, הקולר בצוארו של האפנדי העשיר העושה, הוא המקטרג ומשטין, באשר הוא רואה כי אהבה ושלום אנו מביאים לארץ, ולעם היושב עליה, "תחת אהבתי ישטנוני" [תהלים קט, ד].²⁷⁹

274. שבת לג ע"ב; עבודה זרה ב ע"ב.

275. כלומר "אימפריאליסטית". כמדומה שהקטוע מרמז על מידה של חתרנות וסודיות.

276. חזון התקופה, עמ' 22.

277. שם, עמ' 41.

278. שם, עמ' 42.

279. שם, עמ' 58.

ואמין, כבר לא אמרנו "זה אלי ואנוהו" [שמות טו, ב], וממילא לא היו יכולים בנינו לאמר "אלהי אבי וארוממנהו", כי אצל אביהם לא הרגישו שום טעם לגוי ולסדר.³¹⁰

מעניין שביק תלה את עליבותו של החדר ואת הכשלים החינוכיים של מוריו בחסרון האסתטי. עליבות זו גרמה לכך, שבוגרי החדר גדלו רופסים וחלשים. היופי והכוח נכרכים ביחד בדרשנותו של ביק. עובדה זו ניכרת כבר בסמליות הקבלית שנקט ביק בראשית הפסקה, שבה הופיעו הגבורה והתפארת בכפיפה אחת. מבחינה מסוימת שלילת הגלות התעצמה אצל ביק משעזב את הארץ. באחת: "הגלות היא שגרמה לנו את הכיעור".³¹¹ עם זאת לא ויתר ביק על הדיאלקטיקה גם בשלילת הגלות. כשדרש על הסליחות עמד על העובדה שהגלות הצמיחה שירת עומק, והוא תיאר אותה בתארים מפליגים (פנימית, מסתורית, שירת הליריקה האמתית). ולעיתים דווקא שירת הגאולה היא "שירת אכסטזה שאין בה עומק".³¹² כלומר שלילת הגלות אצל ביק אין משמעה מחיקתה. בתקופה כמו עת הסליחות והרחמים דווקא שירת הגלות מבטאת באופן האותנטי ביותר את הרגשות של אדם העומד לפני אלוהיו.

ראינו לעיל שביק דרש בזיקה לאקטואליה. ואכן דרשותיו של ביק מביעות אמונה עמוקה בכך, שהמאורעות הקשים שהחלו בשנת 1936 יובילו בסופו של דבר להגשמת היעד של הציונות. "תעבור תקופה, תמשך זמן לא ארוך, ויכירו כל עמי הארץ בזכותנו על ביתנו הלאומי".³¹³

מוטיבים ציוניים שימשו לביק אמצעים רטוריים, והעשירו את דרשנותו. כדאי לעיין באופן שבו סיים ביק דרשה על פטירתו של משה רבנו. הוא כתב:

ומי שמבקר עכשיו על גדות הכנרת יש שם "כרך", בית הקברות מהחלוצים, בני עליה הראשונה,³¹⁴ שמצאו כאן את מנוחתם, רוח ועצב נסוך על ההרים, רוכסי גלעד, ממול בחלקו של ראובן, שם הר נבו, ועל קבר פשוט אחד, חרותים הדברים:

פְּרוֹשׁ כְּפִים רָאָה מִנֶּגֶד
שָׁמָּה אֵין בָּא,
אִישׁ וְנָבוּ לוֹ עַל אֶרֶץ רִבְּהָ...³¹⁵

310. חזון התקופה, עמ' 28.

311. שם, עמ' 29.

312. שם, עמ' 38.

313. שם, עמ' 60.

314. בית הקברות הוקם בשנת 1911.

315. חזון התקופה, עמ' 83.

ביק ציין את השורות שהיו חקוקות על קברה של המשוררת רחל (בלובשטיין, 1890-1931) בבית הקברות שבמושבה כינרת. דרכו של משה רבנו, שלא זכה להיכנס לארץ, משקפת את דרכה של הציונות מבחינה זו שאף שהגשמת הייעוד נראית רחוקה ואולי גם בלתי מציאותית התנועה צועדת בדרכה מתוך התקווה. נקל להבין, שהמוטיב הציוני שלט בדרשותיו של ביק.

לסיכום, יש ספרי דרשנות ששזירת הרעיונות נעשית בהם בדרך פתלתלה ווירטואוזית. ישנם ספרי דרשנות שיש בהם רעיונות של עומק המנוסחים בדרך של פנייה לציבורים רחבים יותר. הדרשנות של ביק לא נמנתה עם שני הסוגים. הוא הציג דרשות קצרות באופן יחסי, ממוקדות ובעלות מסרים חינוכיים ואידאולוגיים מדיים.

(ז) פרשנות לראי"ה

בשנת 1970 עדיין הייתה תורתו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק חסרת ביאור מקיף. הוציאו לאור חלקים מכתביו, כמות שהם או לפי נושאים. הרב ישעיהו הדרי (1933-2018) וצבי ירון (1922-1977) החלו כעשור קודם לכן להוציא חוברות של נושאים וביאורים מהגותו של הראי"ה. ארבע שנים לאחר מכן הוציא צבי ירון את הספר המקיף הראשון על הגותו של הראי"ה.³¹⁶ והנה בשנת 1970 הוציא אברהם ביק חוברת עם דיונים על הגותו, שכותרתה "הגות בראי"ה: עיונים במשנת הרב קוק". הדיונים שהציג ביק היו לעיתים כלליים, ולא מיצו את הסוגיות שבהן דנו, אולם הראשונות היא הישג. ואכן כוחו של ביק במקרה זה בראשונותו. הפרקים הראשונים בחוברת עוסקים בסוגיות מפתח בהגותו של הראי"ה (תשובה, תפילה, יחס לדתות, אסתטיקה), ואילו הפרקים האחרונים עוסקים בזיקתו של הראי"ה לדמויות מפתח בעולם התרבותי והספרותי של היישוב (ברנר, ביאליק, עגנון ועוד). לעיתים דבריו של ביק גולשים לדרשנות, ודברי הראי"ה הם רק נקודת התחלה ועילה לרעיונותיו. הוא לא נזקק לפרשנות קבלית כלל, והתאמץ לשזור רעיונות סביב המשמעות הגלויה של דברי הרב. הפרשנות לדברי הראי"ה הופכת למעין מדרש יוצר. להלן ננתח בעיקר את "הגות בראי"ה", אך נידרש גם למאמר של ביק על מורה הנבוכים במחשבת הראי"ה.

דמות הראי"ה

ספרו של ביק לא נכתב בסביבה אובייקטיבית. כתלמידים אחרים במרכז הרב אף ביק העריך את הראי"ה. ביטוי לכך ניתן לראות בהספד שהדפיס בספרו "חזון התקופה". ביק פתח את ההספד בדברים אלה:

316. צבי ירון, משנתו של הרב קוק, ירושלים תשל"ד.

ספרו של ביק לחיבור פופולרי, ולמעשה נשכח במשך השנים. כדי לעמוד על משנת התשובה של הראי"ה נאלצו תלמידי הישיבות הלאומיות להמתין שבע שנים מאז חיבורו של ביק להוצאתו של הרב יעקב פילבר של "אורות התשובה", שלה הוסיף הערות ארוכות של הסברים.

ביק לא יצר חיבור מורה דרך, המסייע לפצח את סגנונו הסבוך של הראי"ה, אלא מעין מדרש יוצר, שביקש ליצור חזות הומוגנית ואפולוגטית להגות הציונית הדתית. בשל כך לא היה בעל השפעה יתרה על הצעיר הציוני הדתי.

(ח) פרשנות לרב סולובייצ'יק

בשנת 1984 הוציאו לאור מוסד הרב קוק וישיבה אוניברסיטה בניו יורק שני כרכים מפוארים לכבוד יובל השמונים של הרב יוסף דוב סולובייצ'יק [להלן הרי"ד]. לפי המסופר הסתייג הרי"ד והקפיד על ציון השנים, בבחינת "אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין".⁴⁰⁰ רמז לכך רואים בראשית ההקדמה שכתב נחום לאם לקובץ ("ה'יובל' שב'ספר היובל [...] הוא לאו דוקא"). ביק פרסם בקובץ זה מאמר על הגותו של הרי"ד. בכך ביטא במובן מסוים את שורשיו האמריקאיים, שלא תמיד באו לידי ביטוי בעבודותיו האחרות.

ביק הבהיר כבר בראשית מאמרו על הרי"ד שאין הוא מתכוון לעקוב אחר ההתפתחות הרעיונית הכרונולוגית של הרי"ד, אלא להתייחס להגותו בכללה ולהעריכה. ממילא הוא מניח הנחות כלליות הנובעות מאינטואיציה יותר מאשר מניתוח טקסטואלי. יתר על כן: הוא חתר להציג את משנתו של הרי"ד כדרכה של הגות ציונית דתית טיפוסית כחותרת לאחדות וכמעוגנת בתרבות הכללית. לבסוף, ראינו שביק נמשך להגות האקזיסטנציאליסטית. ואם בהגותו של הראי"ה, שלא גילה הכרה של ספרות והגות אקזיסטנציאליסטית, נהג כך, בהגותו של הרי"ד ודאי שעמל להציג אותו כפילוסוף קיומי, גם במקום שלא התגלה ככזה. נציג כעת דוגמאות אחדות לדיוניו של ביק בהגות הרי"ד.

400. ראוי לציין, כי ספר נוסף יצא לאור ליובל השמונים בידי תלמידיו של הרי"ד, בעריכתם של הרב משה שרמן והרב יוסף וואלף, וכותרתו כבוד הרב: קובץ מיוחד לחידושי תורה וענייני הלכה בהשתתפות גדולי התורה וההוראה [...] לכבוד מורנו ורבנו [...] רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק... ניו יארק תשמ"ד. לפי השמועה אף באירוע זה הסתייג הרי"ד מציון מניין השנים. על כן בהקדמה כתב ג'פרי וולף, עורך המשנה וכיום פרופסור במחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר אילן, שהספר יצא לרגל ארבעים שנות הוראה של הרי"ד בישיבה אוניברסיטה. ראו על כך באתר https://myobiterdicta.blogspot.com/2017/04/when-i-became-censor.html?fbclid=IwAR3WHWtga1UKkKeDZnleL0CQs_QknARNp5AatP8SDZv-T50y9QLcp-3zZNw.

מודלים

הדיונים בזיקת ההגות של הרי"ד לרמב"ם רחבים ביותר ומעוגנים בכתביו. אולם ביק הצהיר בפתח מאמרו:

בשני שערים נכנס הרב להיכל המחשבה של היהדות בדורנו. השער הראשון – עיון מקורי במשנת הרמב"ם, בהדגשת האחדות המוצקה של משנתו ההלכתית וההגותית, "יד החזקה" וה"מורה נבוכים". השער השני הוליקו אל תורת הקיומיות, זו שיטת האקזיסטנציאליזם לאור ההלכה ומחשבת היהדות.⁴⁰¹

באותו כרך פרסם לראשונה אביעזר רביצקי את מאמרו הנודע על הרי"ד, שבו חילק בין פילוסוף של ההלכה ופילוסוף של שיר השירים. ביק חילק בין פילוסוף של הרמב"ם לפילוסוף אקזיסטנציאליסטי. כדרכו הציג ביק בקצרה את ההגות הקיומית. ועוד טרח ביק לציין, שבניגוד למתחים שבין משנה תורה למורה הנבוכים הרי שאחד היה הרמב"ם. איש ההלכה והפילוסוף חד הם.

הכתיבה על הרי"ד ללא חלוקה לתקופות הביאה את ביק להצהרות כלליות על הדיאלקטיקה שהביע ועל מקורותיה הפילוסופיים והתאולוגיים. לטענתו הציג הרי"ד מעין עמדת ביניים בין הגל לבין ברט. מצד אחד הוא דבק בדיאלקטיקה כמו הגל ומצד שני הוא שלל את פתרונו בסגנונו של ברט. הוא כתב:

ואף שהוא [הרי"ד] נוקט בשיטת הגל, הוא בא לידי מסקנות שונות מהפילוסופיה ההגליאנית. לדעת הגל אין בעומקה של המציאות אלא שכל או רוח העולם, היורד ושוקע וחוזר ועולה, מתפתח, משגשג, מזדכך ומתרומם ממדרגה למדרגה, עדי הגיעו – בהיסטוריה האנושית, בשלבים העליוניים שבה – לידי הכרת עצמותו, לצירופו העליון ולתיקונו המוחלט. הרב אינו גורס אותו אופטימיזם של "קידמה", אותה אמונה תמה ונעימה בהתקדמות שהושלטה בעולם הפילוסופי במאה התשע-עשרה והעשרים. יחד עם זה הוא שולל גם את ההשקפה של "תיאולוגיית המשבר", מיסודו של ההוגה דעות הפרוטסטנט קארל בארט, הסוברת, שהקרע באישיות האדם מקורה ב"חטא הקדמון", שהאדם שרוי בו מאז בעל כורחו.⁴⁰² אמנם בהשקפת היהדות נתפס העולם

401. אברהם שאו"לביק, "הלכה, קיום וגאולה", בתוך הרב שאול ישראלי, הרב פרופ' נחום לאם וד"ר יצחק רפאל (עורכים), ספר יובל לכבוד מורנו הגאון רבי יוסף דוב הלוי סולובייצ'יק שליט"א, ירושלים וניו יורק תשמ"ד, א, עמ' קע.

402. ראו A. Brill, "Elements of Dialectic Theology in Rabbi Soloveitchik's View of Torah Study", in H. Kreisel (ed.), *Study and Knowledge in Jewish Thought*, Beer Sheva 2006, pp. 265-296. ברט סבר באופן קיצוני, שצלם האלוהים של האדם נהרס בעקבות החטא הקדמון. לעומת זאת טען ברונר שהגם שהצלם נהרס בממד החומרי שלו, הרי שבממד הצורני

זהו גישום האידיאל של הקדושה".⁴³² הרי"ד יצר משוואה: "ריאליזציה של ההלכה = צימצום"⁴³³ = קדושה = יצירה".⁴³⁴ לפיכך קדושת הארץ איננה בגדר נתון. ביק סבר, שקדושת הארץ איננה תלויה בפעילות של קבוצה, גדולה ותוססת ככל שתהיה, אלא במצבו הרוחני של עם ישראל. וכל עוד חלקו הגדול של עם ישראל איננו בוחר בדרך התורה אזי הארץ איננה אלא "מרחב גאוגרפי סתמי", ואין משמעות דתית למאבק על קדושת הארץ. נקל להבין שהסוציאליזם הנרמז הולך לתפיסה פוליטית מתונה כפי שהיה צפוי להנחית. באופן כזה הפרזנטציה של הגות הרי"ד בידי ביק משתלבת בפועל הרעיוני של ביק. בשנת 1984 כתב ביק:

משנות הששים ואילך מתרחש תהליך מזורז ביותר במימסד הדתי הישראלי, בייחוד בחוגי "הרבנות הראשית" ואנשי "גוש אמונים" – תהליך של אירגישות לשלום ולצדק חברתי. בחוגים אלה גוברת, הערצת הצבאיות: מיליטנטיות ומיסטיפיקציה של כוח, היונקת כביכול מצווי אלוהים. והרי דת לאומנית ומיליטריסטית אין לה ולא כלום עם המורשת של נביאי ישראל, עם התנאים והגאונים, גדולי הלכה ושוחרי המוסר, מעמס מתקוע עד רבי עקיבא, ומהם עד צדיקי הדורות האחרונים, "החתם סופר", "חפץ חיים" או רבי אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל.⁴³⁵

דברים אלה מציגים את ביק בעמדת השמאל הדתי. ומעניינת הפרשנות שהוא מעניק לאירועים ולמקורות. ראשית הוא תלה את ההתמקדות בשלמות הארץ על חשבון השלום והצדק החברתי לא רק בגוש אמונים אלא גם ברבנות הראשית, שבאותו הזמן ראשיה היו הרב אברהם שפירא (1914-2007) והרב מרדכי אליהו (1929-2010). שנית הוא ציין את רבי עקיבא כמי שהתנגד למיליטריזם. קביעה זו אינה מתיישבת בנקל עם דמותו ההיסטורית של רבי עקיבא. יתר על כן: עמדת הציונות הדתית מיוצגת לכאורה דווקא בדיונו של הרב ד"ר שמעון פדרבוש (1882-1969), שכלל את רבי עקיבא בפרק "תנאים לוחמים" בספרו "בנתיבות התלמוד" שיצא לאור בהוצאת מוסד הרב קוק.⁴³⁶ ושלישית הוא צירף את הראייה לעמדת השמאל הדתי, בניגוד למשל לצבי ירון, מראשי "עוז ושלום", שטען שאין להסיק מעמדת הראייה למצב של מדינה ריבונית.⁴³⁷

432. שם, עמ' 91.

433. כלומר במינוחו של הרי"ד הורדת הטרנסצנדנטיות לעולם הממשי. דהיינו הוא הציג את הצמצום במובן האלגורי שלו.

434. איש ההלכה, שם.

435. נצר משרשיו (לעיל הערה 37), עמ' 33.

436. בנתיבות התלמוד, ירושלים תשי"ז, עמ' 43-75.

437. ראו א' שגיא וד' שוורץ, ממצאות לשפה: הציונות הדתית ומלחמת יום הכיפורים, ירושלים תשפ"ב, עמ' 195.

נקל להבין שעמדת השמאל הדתי של ביק תלושה במידה מסוימת. היו עמדות בקיבוץ הדתי שהתריעו ממיליטריזם עוד קודם לכן (דוגמה לכך הם מאמרים שכתב יהודה [ג'ורג'יון] פיפרנו, איש קיבוץ שדה אליהו, ונדפסו בספר לזכרו).⁴³⁸ אולם בתקופת כתיבת הדברים התעורר השמאל הדתי, שמבחינות מסוימות היה קרוב למרכז הפוליטי יותר מאשר לשמאל, בעקבות הטבח בסברה ושתילה (ספטמבר 1982), וייסד את "נתיבות שלום", דווקא בתמיכתם של ראשי ישיבת הר עציון שבאלון שבות.⁴³⁹ ישיבה זו היא ישיבת הסדר, שבה השירות הצבאי משולב בלימוד התורה בכוונה תחילה. יתר על כן: אנשי נתיבות שלום טענו שערכי השלום וחיי אדם קודמים לערך הארץ, אולם ודאי לא היו מכנים אותה "מרחב גאוגרפי סתמי" אם אינה מתנהלת על פי ההלכה. אפשר שהספר של ביק, שיצא כאמור בשנת 1984, היה בשלבי דפוס, ונכתב עוד קודם לכן. בכל מקרה ביק הציג עמדת שמאל דתי מובחנת, להבדיל ממרכז שמאל, הצפויה במידה רבה לאור תפיסותיו הסוציאליסטיות. מסתבר שתפיסות אלה גזרו גם סדר יום פוליטי.

(ט) סיכום

אברהם ביק (שאול) היה דמות ייחודית במובנים רבים, ודווקא דרכו המיוחדת משולי השמאל אל המרכז המתון או אולי השמאל שאיננו רדיקלי לא הרשימה את חוקרי הציונות הדתית, והפכה אותו לדמות ביזרית ויוצאת דופן. יתר על כן: ביק מעולם לא ניתק את קשריו עם הנוטים לקומוניזם. בעשורים הראשונים של חייו היה ביק פעיל בארגוני שמאל דתי סוציאליסטי קיצוני בארץ ובארצות הברית, ולאחר מכן נטש את הפעילות החברתית והפוליטית והקדיש עצמו לחלוטין ליצירה הרעיונית. כתיבתו לא הייתה על פי רוב מוקפדת ומנופה, ולעיתים גלשה לסגנון דרשני והגיוגרפי, אך הוא התאמץ להציג רעיונות סדורים. יתר על כן: כפי שאטען להלן, רעיונותיו אומנם נפרסים לתחומים שונים ונרחבים, אולם כמעט בכולם נוכחים הסוציאליזם והדתיות הלאומית. ברצוני להציג הרהורים אחדים של סיכום ומסקנות מתוך הניתוח של יצירתו והגותו של ביק.

438. יהדות, ציונות וחלוציות: פרקי הגות ומעש, שדה אליהו תשל"ג.

439. ראו ת' הרמן וד' נוימן, "היונה והכיפה: קו הפילוג החילוני-דתי במחנה השלום בישראל", בתוך י' ליבמן (עורך), לחיות ביחד: יחסי דתיים-חילוניים בחברה הישראלית, ירושלים 1990, עמ' 131-148. וראו עוד ת' הרמן, מברית שלום לשלום עכשיו: הפציפיזם הפרגמטי של מחנה השלום בישראל, עבודת דוקטור, אוניברסיטת תל אביב, תש"ן; T. Hermann, "The Sour Taste of Success: The Israeli Peace Movement, 1967-1998", in B. Gidron, S.N. Katz & Y. Hasenfeld (eds.), *Mobilizing for Peace: Conflict Resolution in Northern Ireland, South Africa, and Israel/Palestine*, Oxford 2002, pp. 94-129.

קווי יסוד

ביק לא הציג הגות מגובשת, ולא התאמץ לעשות זאת. ענוותנותו גרמה לו להסתתר מאחורי הצגת ההגות של דור התחייה ושל היסודות שלה בעת החדשה. האוריינטציה הרעיונית של ביק פזורה ביצירותיו הרבות. מאפיינים אחדים להגותו של ביק, ובסופו של דבר כולם שזורים אלה באלה:

(א) המאפיין התרבותי. ביק התאמץ להפגין ידע כללי רחב, אף על פי שלעיתים הידע הסתמך על התרגומים העבריים בלבד. הידע הכללי נועד להציג את גורם הפתיחות של הציונות הדתית והאטרקטיביות שלה. הוא השווה את גדולי המחשבה בציונות הדתית לגיבורי התרבות של העולם המערבי דוגמת הגל מחד גיסא ולגדולי תורה חרדיים דוגמת ר' מאיר שמחה מדווינסק מאידך גיסא. באופן כזה הציונות הדתית מחברת ישן וחדש.

(ב) המאפיין הסוציאליסטי. התפיסה הסוציאליסטית שוורת את פועלו הרעיוני והאפולוגטי של ביק לאור תקופות הגותו ובתחומים השונים שבהם יצר. הוא תמיד חיפש את הזיקה הלאומית הדתית ואת החתירה לצדק חברתי גם יחד. בתחילה היה זה סוציאליזם רדיקלי, כפי שניכר בתנועת "דת ועבודה", ולאחר מכן היה זה שימור השכבה הסוציאליסטית התשתיתית של ההגות הציונית הדתית. כביכול חשש ביק מאיבוד הקשר הסוציאליסטי עם התמורות החברתיות והתרבותיות שעברה החברה הישראלית בכלל והדתית בפרט.

(ג) המאפיין ההרמנויטי. הפרשנות של ביק התייחסה הן לכתביו של מרקס הן למקורות היהודות. בכתביו של מרקס הציג ביק רשת של משמעויות המפקיעות את המרקסיזם מכדי פילוסופיה חומרנית וחושפות יסודות רוחניים בתוכו. הניכור, ערך העבודה הגואלת, החירות מציגים את הביקורת על הגל כיחסית. אומנם הרוח איננו המפתח להבנת הדיאלקטיקה של ההיסטוריה, אך גם לא המטריאליזם באופן מוחלט. יש בו יסודות של משמעויות רוחניות. מכיוון אחר הפרשנות למקורות היהדות מכוננת אותם על הצדק החברתי.

(ד) המאפיין הציוני הדתי האפולוגטי. ביק התאמץ להגן על הרעיון הציוני הדתי ולהצביע על רציפות התנועה ועל קדמות אישיה. ובכלל הוא כתב לא מעט על ההגות הציונית הדתית. מבחינתו אי אפשר היה ליצור חציצה בין שני התחומים, המישור הלאומי הדתי והמישור הסוציאליסטי.

(ה) המאפיין המחקרי. ביק התאמץ ליצור תדמית מחקרית בסגנון ובתוכן. כתיבתו מאפשרת הכרה לעומק של פרופיל החוקר הרבני המדעי, שהציונות הדתית ביקשה להצמיח. הראיתי פעמים רבות כיצד לא דייק בדבריו, אולם הוא חתר לשוות להם תדמית מדעית. באופן כזה היה ביק לחוקר הגותם של הראי"ה ושל הרי"ד מתוך הנחות יסוד מקדימות.

(ו) המאפיין הדרשני. ביק חתר ליצירה בסוגות שונות, וביניהן גם סוגת הדרוש. אף

דרשותיו היו בעלות אוריינטציה סוציאליסטית. ולעיתים אופן טיפולו בסוגיות שונות מתאפיין בניסוח הגובל בדרשנות.

כאמור המאפיינים כרוכים אלה באלה. הסוציאליזם היה קשור ברעיון הציוני הדתי, שכן ברור היה לביק שתחיית עם ותורתו דורשות את ערכי השמירה על זכויות הפועל והשוויון. הרעיון הציוני הדתי הוא גם המקור למחקר המדעי התורני, שכן רעיון האדם הדתי החדש כולל גם את המדען הדתי החדש. אף התשתית התרבותית הרחבה שביק חתר להעניק לרעיונותיו נבעה מההתחדשות שהתחייה הלאומית הדתית הכתיבה. על כן היה ביק הוגה ציוני דתי במובהק, שהאידאולוגיות הסוציאליסטיות והלאומיות הכתיבו את מהלכי חייו מראשיתם ועד אחריתם.

ביק חי בצילם של מרקס והראי"ה והתאמץ לקרב ביניהם, ולכל הפחות להראות שההתנגשות ביניהם איננה קוטבית. באותה מידה הושפע מהגותו של הרב יהודה אשלג המכונה בעל הסולם, כפי שראינו לעיל. נמצאנו למדים, כי האידאולוגיה הציונית הדתית של ביק נקחה הן מהחדירה לעומק של משנות רעיוניות הן מההתפרסות על פני המבנים של הרעיון בהגות של מנהיגיו הרוחניים. לא בנקל יישב ביק את הניגודים, וגם אם התוצר שהפיק איננו נמצא בקדמת ההגות הרי שהוא משקף מאבק ומאמצים לצאת מהמצר.

סגנון וברק

ביק היה אינטלקטואל במובן זה שגילה ידע ויצירתיות בתחומים שונים גם אם לא שמר על קפדנות מדעית. תפיסתו הסוציאליסטית במשך השנים נבעה מעצם היותו אינטלקטואל. ראוי להביא את דבריו של לשק קולקובסקי (1927-2009):

התיאוריה של הסוציאליזם המדעי לא יכלה להיות מסקנה אוטומאטית של ניגודי מעמדות. היא לא יכלה לצמוח כתוצר של "אינסטינקט מעמדי" ואף לא כיצירת הפועלים בלבד; היא חייבה ידיעה מקיפה של החברה, שיכלה להרכש אך־זרק בעבודת חקירה יסודית של בעלי מקצוע. וזה פירוש לשאת־ולהביא את האידאולוגיה הסוציאליסטית, כדברי לנין, לתוך תנועת־הפועלים "מן החוץ", באשר זו לא היתה מסוגלת ליצור אותה בעצמה. וכך אין זה מקרה כלל וכלל, שמארקס, אנגלס, לנין – אינטלקטואלים היו לפי השכלתם, מוצאם ואורח פעלם; ואף אחד מהם לא יכול היה למלא את תפקידו הפוליטי ללא הכשרה מדעית רב־צדדית, זו שנתנה לו את אפשרות הביקורת (אנאליזה) המדינית והמשקית של החיים הסוציאליים הנוכחיים ואת כושר הצפות (ראיית הנוולד) של התמורות בעתיד.⁴⁴⁰

440. קולאקובסקי, "האינטלקטואלים והתנועה הקומוניסטית" (תרגום י' ניישולר), על הרשות הנתונה: מבחר מסות, מרחביה 1964, עמ' 18.

ארנסט בלוך (1885-1977) ציין, כי אף לפי מרקס עצמו סוציאליזם איננו תוצאה של רגש בלבד, אינטואיציה היולית, אלא גם של הכרה.⁴⁴¹ הסוציאליזם של ביק לא צמח מעבודת כפיים. התאוריות הסוציאליות שהתאמץ כל כך לעגן אותן במקורות צמחו יותר מלימודיו בישיבה ומפעילותו העיתונאית מאשר מנטילת חלק במעמד הפועלים. וכדרכם של הוגים תאולוגים⁴⁴² התאמץ ביק לרכך ככל האפשר את התאוריה הסוציאליסטית ולהציגה כמתיישבת בנקל או מתוך דיון מעמיק עם הלאומיות.

לעיתים כתיבתו של ביק מתגלגלת לפייטנות, לסכמטיות ולתליית רעיונות ותפיסות פילוסופיות ותרבותיות בהוגה ללא ביסוס מושלם בהגותו של אותו הוגה. אולם בכל אשר עסק היה ביק רב אינטואיציה. הוא הבין היכן טמונה חדשנותו של הוגה, והשתדל תמיד לשלב את דיוניו וניתוחיו בהיבט הדתי הלאומי האפולוגטי והחינוכי.

אף שדמותו של ביק כמעט שלא משכה את תשומת ליבו של המחקר היא משקפת אליטה ציונית דתית מסוימת ופרופיל של חוקר שבזמנו סיווגו אותו כ"תורני-מדעי". תופעה זו נפוצה בעולם הציוני הדתי: כשם שהיו חוקרים תורניים מדעיים כך קמו ספריות תורניות מדעיות ומוסדות חינוך כמו סמינרים ומכללות המשלבים בין השניים. לימים תופעה זו עתידה לתרום להופעת החרד"ליות.

ללא ספק המאפיין הסוציאליסטי הוא הדומיננטי באישיותו של ביק. הוא נמשך כאמור לדיון הסוציאליסטי גם כאשר התאכזב מיישומו הרדיקלי בברית המועצות. אכזבה זו באה מוקדם מאוד, עם חשיפת מוראות הקומוניזם. אולם בשנות שהותו בארצות הברית לאחר לימודיו במרכז הרב לא הפסיק להתנודד בין הצטרפות מלאה למלחמת המעמדות ולשלטון הפועלים ובין שמירת הצביון הדתי של החיים. בדרשותיו ניכר שהוא תבע מאבק בררני, כזה שישמור על היעד של האינטרנציונל הפועלי אך גם יעמוד על הצביון הדתי.

בסוף ימיו הוציא ביק לאור רשימת רבנים שדנו בסוגיות הלכתיות בברית המועצות. בפתחת המאמר כתב: "מלאו ששים שנה להופעת הספר התורני האחרון ברוסיה הסובייטית, שהיה מעין 'הדרך' או סיום של הספרות התורנית בברית המועצות. בשנת תרפ"ד, שבע שנים לשלטון הסובייטים, הופיע בפטרבורג ספרו של הרב הראשי לקהילה זו, הרב דוד טבלי קצנלבוין, 'מעין מי נפתוח', חידושים וביאורים על מסכת יבמות [...] מאז נאסרו ספרי דת ב'ארץ המהפכה'. הדפוסים 'הולאמו' והפכו לרכוש ממשלתי. אמנם עוד הופיעו ברוסיה הסובייטית ספרים תורניים אחדים בדפוסי הממלכה, אבל ספרים אלו הם יקרי המציאות ונער יספרם".⁴⁴³

441. בלוך, כתבים נבחרים, תרגם ד' ארן, תל אביב תשמ"ח, עמ' 230.

442. דוגמה לחיבור העוסק אף הוא בהיבטים תאולוגיים בכתבים של מרקס ולא במרקסיזם היא N. Lash, *A Matter of Hope* (לעיל הערה 165).

443. ביק (שאול), "אש תמיד (סקירה על בעיות הלכה בברית המועצות)", סיני ק (תשמ"ז), עמ' קכב-קלד.

על כן סקר ביק את הדיונים ההלכתיים שהתעוררו בברית המועצות על אף האיסור השלטוני. מבחינתו רוח האדם התגברה לבסוף על הדיכוי של שלטון הקומוניזם. אך המשמעות איננה ההתגברות על הסוציאליזם. נהפוך הוא: מבחינתו של ביק רוח האדם חותרת לקראת סוציאליזם שורשי ומתון כאחד.

ביק היה הוגה ציוני דתי יוצא דופן. תהפוכות חייו מעידות על טיפוס מעניין, שהאידיאולוגיה הדתית הלאומית התוותה את רוב נתיבי הכתיבה שלו מתוך סקרנות ואפולוגטיקה כאחת. ההערצה העמוקה לסוציאליזם ולהוגיו קלקלה אצלו לא אחת את השורה. הוא חשב שהוגים אלה היו גמישים, פתוחים ואנטי-דוגמטיים. כל זאת אף על פי שהגישה המרקסיסטית, למשל, היא בעלת מלאות עצמית וכמעט שאיננה מתכתבת עם הפרקסיס. ביק היה ציוני דתי מרקסיסט, סוציאליסט ואפילו קומוניסט לפחות מבחינת טהרת הרעיון. עדיין מפעלו ממתיך לניתוח רב היקף, ולא באתי אלא להצביע על ראשי פרקים בהתגבשותה של הגות ציונית דתית לא שגרתית.